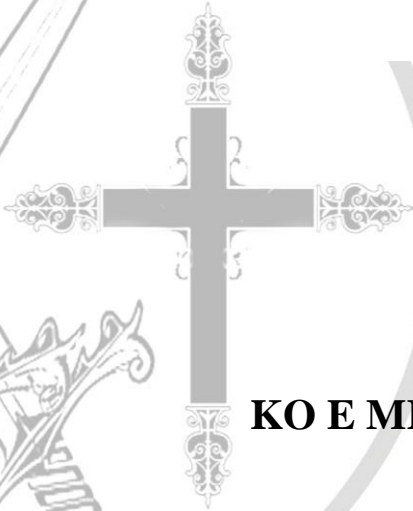

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	25
'Aho	Tusite, 29 Novema 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 25/2022 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho : Tusite 29 Novema 2022

Taimi : 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		KOMITI KAKATO:
	4.1	Tohi Tangi Fika 8/2022
	4.2	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ngoue 2021/2022
Fika 05		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Liliu ‘o Komiti Kakato.....	8
Me’a e Sea.....	8
Fokotu’u Palēmia tukuange Tohi Tangi fika 8/2022 ki he Pule’anga pea fengaue’aki mo e kau Mēmipa he Fale Alea.....	9
Pālōti’i ‘o ‘ikai tali Fokotu’u ke tuku Tohi Tangi fika 8/2022 ki he Komiti Sosiale & Komiti Pa’anga Fale Alea	9
Fokotu’u kau Mēmipa mei Fale Alea ke kau he fakataha mo e Pule’anga & kau tohi tangi	10
Poupou Palēmia ke kau ange Fakafofonga Tongatapu 1 & Tongatapu 5 he ngāue ki he Tohi Tangi fika 8/2022	10
Tui Tongatapu 7 ‘oku fu’u fakavavevave’i hono alea’i Tohi Tangi fika 8/2022.....	10
Tokanga ki he mafai ma’u he Fale Alea ke faitu’utu’uni ki he Pule’anga.....	11
Kau Mēmipa Fale Alea atu fokotu’u ke fengaue’aki mo e Pule’anga he Tohi Tangi fika 8/2022.....	13
Fokotu’u ke kau mo e ‘Enisinia, QS mo e PMU he talanoa’i tohi tangi.....	14
Fokotu’u ke fakamahino mai ‘e lipooti mai Pule’anga ki he Fale Alea he Pulelulu kaha’u 15	
Tokanga ki hano uestia Lao <i>Procurement</i> fekau’aki mo e fakatau fakapule’anga ta’e’iai ha <i>BOQ</i>	15
Tali Pule’anga ke lipooti mai ki Fale Alea ola talanoa fekau’aki mo e Tohi Tangi	16
Pālōti’i ‘o tali tuku tohi tangi ki he Pule’anga, hono kau Mēmipa & taimi lipooti mai ai ki Fale Alea	19
Fakamālō’ia Tongatapu 1 ke kau he talanoa mo e Pule’anga fekau’aki mo e Tohi Tangi fika 8/2022.....	19
Fakamatala Fakata’u Potungāue Ngoue ki he Ta’u 2021/2022	20
Tokanga ki he ngaahi lakanga te’eki fakafonu ‘i he Potungāue Ngoue.....	21
Kole ke lava fakamo’ui halanga fefakatau’aki Tonga mo Pangopango.....	22
Tali Palēmia ki he tokanga ke fakamo’ui halanga fefakatau’aki mo Ha’amoia	23
Tali Pule’anga kaunga PSC tuai fakafonu ngaahi lakanga he Potungāue Ngoue & toe pa’anga he Patiseti.....	24
Tokanga ki he polokalama houa palau Pule’angá he’ene tu’u ki he kaha’u	24
Tokanga ki he poloseki ke ngaahi e fafanga monumanu ‘i Tonga ni	25

Tali Pule'anga fekau'aki mo e fakatonutonu fakalao fekau'aki mo e Tonga <i>Forest</i>	26
Tokanga pe 'oku fakahoko e savea ki he lahi masima mo e <i>chlorine</i> 'i Tonga koe'uhi ko e uesia 'Eua hili pā mo'ungaafi.....	26
Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngāue ke ngaahi fafanga monumanu 'i Tonga ni.....	26
Tali Pule'anga ki he tokanga 'Eua 11 ki ha ngāue ke sivi kelekele hili fakatamaki Sanuali	27
Tokanga ki he founga 'epoki fo'ou hono tō e 'ufi he ko e ngoue fika 2 hono uta ki muli ..	27
Tokanga ki he ngāue ke fakaili 'a e pulopula niu	28
Fakamālō'ia e tufa pulopula vesitapolo & 'akau foha 'a e Potungāue Ngoue.....	28
Kole ki he Pule'anga ha tokoni ki he holo lahi vanila uta ki muli	28
Tokanga ki ha visone Potungāue Ngoue ke fakalalakaka'i mo malu'i ngoue/me'atokoni ..	31
Tokanga ki he fetō'aki ngaahi fakamatala he Lipooti 'i he lea faka-Tonga mo fakapilitānia	33
Tokanga ki he tu'unga mahu e fonua	33
Fakamālō'ia ngaahi fengaue'aki mo e Pule'anga lava ke faitokonia kakai ne uesia he sunami	34
Tokanga ki he tuli kau ngāue lelei e Potungāue Ngoue	34
Tokanga ki he 'ovataimi kau ngāue te'eki ke vahe'i talu mei 'Akosi.....	35
Tokanga ki he fua fatongia ko ia kau ngāue.....	35
Tokanga ki he ngaahi me'a ki he fakatau fakapule'anga	35
Kole ke fai hono sivi kelekele ke lava pe fakahoko 'i Tonga ni	36
Fokotu'u ke tokanga makehe Potungāue ke holoki hifo tu'unga koloa hu mai mei muli....	36
Ke tokangaekina e Lao Me'atokoni	36
Tokanga ki he 'ikai faka'asi he lipooti 'a e ola e sivi ngaahi falekai.....	36
Tokanga ke ngāue Fale Alea ki he tokosi'i kau ngāue Potungāue Ngoue & si'isi'i ngaahi ngāue fakalalakaka va'a fekumi ki he 'akau	37
Tokanga ke fakamahino Pule'anga 'uhinga tuai ai ngāue <i>PSC</i> ke fakatokolahi kau ngāue Potungāue.....	41
Kole ki he Nōpele 'o Puke ke tanu ngaahi hala ngoue hono vāhenga	42
Kole ki he Pule'anga fai ha talanoa mo e <i>MORDI</i> ke liliu nau founga ngāue 'oku 'ikai 'inasi Nukunuku he'enua ngaahi tokoni.....	43
Kole Ha'apai 12 ki ha palau ma'a hono vāhenga.....	43
Tokanga ki he 'ikai peesi tatau fakakaukau <i>PSC</i> mo e ngaahi potungāue fekau'aki mo e tokolahi kau ngāue	44
Kole fiema'u misini palau ma'a e Potungāue Ngoue Niuatoputapu	45
Pāloti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Ngoue 2021/2022 & ngaahi fakatonutonu.....	46
Pāloti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Ngoue 2021/2022 & ngaahi fakatonutonu.....	46

Pālotti ‘o tali fokotu’u fekau’aki mo e tohi Tangi ‘ave ki he Pule’anga pea ke lipooti mai ola ngāue he Pulelulu kaha’u	47
Fokotu’u Ha’apai 12 ke fai ha ngāue fakavavevave ki he Uafu Taufu’ahau	47
Kole ki he Pule’anga ke faka’osi ngāue ki he Hala Holopeka	48
Kole Pule’anga tukuange ha taimi he ‘oku lolotonga lele pē ngāue ki he tanu hala.....	48
Kole ki he Pule’anga ke tokoni’i ke ngaahi uafu Niuafu’ou.....	49
Kole ki hano teke ngaahi hala kuo tokakovi ‘a e ongo Niua.....	49
Tokanga ki he tu’utu’uni PSC fekau’aki mo e ngāue ‘ovataimi kau ngaue fakapule’anga .	50
Fokotu’u ke tokangaekina kau ngāue kuo fuoloa ta’u ‘enau fakahoko fatongia he Pule’anga	50
Tokanga ki he palopalema hoo ki he vakapuna Lulutai.....	51
Tokanga ki he ta’efiemālie fakahoko fatongia Kautaha Vakapuna Lulutai.....	52
Fakama’ala’ala Tongatapu 7 ki he makatu’unga ne kole ai ke fai hono fakafuakava’i ia he lea fakapilitānia	53
Kole Palēmia ki he Sea ke pule’i feme’a’aki e Fale he ‘oku ‘ikai totonu ke a’u ki he levolo ko eni feme’a’aki.....	56
Tapou ‘oku totonu ke tokanga Sea ke malu’i ngeia & ngāue Fale Alea.....	56
Tali Pule’anga te’eki mahino ki he taimi kau Uafu Niuafu’ou he poloseki tokoni Pangike Māmani.....	58
‘I ai fokotu’utu’u Pule’anga ke ‘ave misini ke tokoni hono teke ngaahi hala pule’anga ongo Niua	58
Tali Pule’anga teu ha’u vakapuna mei Fisi ke tokoni he palopalema ne hoko ki he vaka e Kautaha Lulutai	58
Tali ‘Eiki Sea ki he ‘uhinga na’e tamate’i ai letio he feme’a’aki e Fale Alea he Pulelulu ..	59
Tali ‘Eiki Sea ki he ‘ohake totonu ke fai ha lea ‘i he lea fakapilitania ‘i Fale Alea	59
Faitu’utu’uni Sea fakatatau ki he Tohi <i>Erskine May</i> ka ‘ikai ‘asi ha tu’utu’uni pau ki he ngāue e Fale Alea	60
Kelesi.....	60

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 29 Novema 2022

Taimi: 1020-1025

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou kamata mai ‘aki e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke Ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio. Pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono Ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni, ‘Aho Tusite 29 ‘o Nōvema 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilitisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka ...

<009>

Taimi: 1025 – 1030

Kalake Tēpile: ... ‘Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Fīnau, Veivosa *Light of Light* Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo. ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Nōpele Nuku, Pōhiva Tu’i’onetoa, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliuí.

Poaki

Ko e poakí kei hoko atu e poaki folau ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá. Kātaki ma’u tōmui mai mo e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamatá, kamata lau meí he ‘aho ‘aneafí, ki’i folau fatongia fakapule’anga. Kei hoko atu pea mo e poaki folau fatongia Faka-Fale Alea ‘Uhilamoelangi Fasi. Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afió, Tama Tu’í Tupou VI ko e Hau ‘o e ‘Otu Tongá. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuiní, Nanasipau’u ka e ‘uma’ā e Fale ‘o Tupou.

Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá, tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā Kapinetí, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga Kakaí.

Hou’eiki ko ‘etau fakataha he pongipongi ní koe’uhí ko e toloi mai ‘etau ngāué mei ‘aneafi, toe ‘i he Kōmiti Kakató. ‘A ia ‘oku kei fai pē feme’a’aki ‘i he Tohi Tangi fika 8/2022, pea ‘oku toe pea mo e *item* ‘e 1 ko e fakamatala fakata’u e Potungāue Ngoué ki he ta’u 2021-22.

Hou’eiki ki mu’a pea tau liliu ‘o Kōmiti Kakato ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku ou fie fakatalanoa atu he pongipongi ní fekau’aki pea mo e ngāue e Fale Aleá. ‘Uluakí kuo fakapapau’i mai meí he ‘Ofisi Palasí ‘a e taimi ke me’a atu e ongo Fakafofonga e Fale Aleá, Tama Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili pea mo e ‘Eiki Palēmiá ‘a pongipongi ki he 10.

Koe’uhí ko e hono fakapau’i mai e taimi ko ení, ‘e fakakakato pē ‘etau ngāue ‘i he ‘ahó ni. ‘A ia ko e fuoloa mo e nounou e ngāué ‘e tuku atu pe ia ki he Sea e Kōmiti Kakató. Pea ‘o ka fiema’u ke fakalōloa ‘etau ngāué ‘oku fiema’u pe ke ‘osi ‘i he ‘ahó ni. ‘O kapau ‘e fiema’u ke fakalōloa atu ke fakalaka he 4 ‘aefiafi.

Ko e me’a hono ua Hou’eiki te u toloi e Falé he hili ‘etau ngāue he ‘aho ní ki he ‘aho 7 ‘o Tisemá. ‘A ia ko e Pulelulu uike kaha’ú ke tuku ha faingamālie ‘a e ongo Fakafofonga e Fale Aleá ke na lipooti mai ki he Falé kimu’a pea tau tāpuni ‘i he ‘aho 8, ‘a ia ko e Tu’apulelulu ia uike kaha’ú.

Ko ‘etau polokalamá ia Hou’eiki ‘oku toe e ‘ahó ni kakato ke tau fakakakato e toenga ‘etau ngāué ka e pehē foki ki he ‘amanaki ke tāpuni e Falé ‘i he uike kaha’ú. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha me’a ke fakalōloa ‘e tau fengāue’aki Hou’eiki, tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

Liliu ‘o Komiti Kakato

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá, kae ‘uma’ā ...

<010>

Taimi: 1030-1035

Sea Komiti Kakato: ... ‘Eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Tama Pilinisi, Kalaniuvalu Fotofili kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpelé. Fakatapu atu ki he Fakafofonga ‘a e Kakaí kae ‘uma’ā e kau ngāué. Tapu atu ki he kakai e fonuá pea kole pē mu’a ke u fakamalumu atu pē he lotu pea mo e fakatapu kakato na’e fai he ‘Eiki Sea’ o e Fale Aleá kae tuku pē mu’a ke hoko atu mu’a ‘etau ngāué.

‘Eiki Palēmia fakamālō atu mālō homou laumālie, a’usia e pongipongi fakakoloa ko ení. Mālō e kei ma’u ivi kau Mēmipá. Ko u tui Hou’eiki ‘e toe fu’u lōloa kapau te u lahi ha’aku lea. Ka ‘i he taimi te u tuku atu ai ke mou faitu’utu’uní ‘e nounou ange ‘etau ngāué ‘o hangē ko ia ko e me’a ‘oku me’a mai ‘e he ‘Eiki Sea ka ko e Fakafofonga Hou’eiki Nōpele Fika 2 ia ‘o Ha’apaí. ‘I ai pē me’a ko u fie fakamanatu atu ko e ‘akapulu ‘a ‘etau fānaú ‘oku fai he ‘aho ni. ‘Ikai ko ha me’a ia ke pehē ke fakavavevave kovi ai ‘etau ngāué ka mou fakatokanga’i pē ‘oku

‘i ai e me’a ‘oku mahu’inga ke mou me’a ki ai he ko e kakai e fonuá te nau ‘i ai, te nau me’a mai kia moutolu.

Ko moutolu ‘oku ‘ikai ke mou fa’a me’a ki he me’a ‘oku ‘i ai ‘a e kakaí ko u kole atu, me’a ki ai ke mea’i he kakaí ko e Fakafofonga Fika 17 koe ‘a e Feitu’una ‘i, ‘i he fonuá ni. Kae kehe Hou’eiki ko e ‘aneafi na’a tau tutuku ‘aneafi ‘oku ‘i ai e fokotu’u ‘e ua, ‘io ‘Eiki Palēmia me’a mai.

Fokotu’u Palēmia tukuange Tohi Tangi fika 8/2022 ki he Pule’anga pea fengaue’aki mo e kau Mēmipa he Fale Alea

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki he fakahoha’asi e Feitu’u na. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Ko u tui ko e pou pou atu pē ki ho fokotu’u ko ē na’e kamata ‘omaí. Kuo fiemālie atu e Pule’angá ia. Ko e kole atu pē ke tuku mai pea ‘oku faingofua pē tau toki hoko atu e fengaue’aki mo e kau Mēmipá. Ka ko e tuku atu pe ia ‘a e *position* ‘a e Pule’angá ke hangē pē ko ē ko e fokotu’u ko ē ‘a Tongatapu 1 mou pou pou mai ‘omai kae hoko atu ‘etau ngāué pea mou kau mai pē hono feme’a’aki ko e hā e me’a ‘e lelei ai. Hangē pē ko ē ko e fakaafe na’e ‘osi ‘oatu ‘aneafi, mālō Sea. Fokotu’u atu ai pē.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki fakamolemole, ko e fokotu’u ‘a e Palēmiá ‘oku tatau pe ia mo e fokotu’u ‘a e Tongatapu 1 ‘aneafi.

‘Eiki Palēmia: ‘Io kātaki ko e pou pou atu pē ki he Tongatapu 1.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mo’ui pē mo e fokotu’u ‘a Tongatapu 4 ka kuo pau pē ke fai hoku fatongiá kuo ‘osi pou pou’i e ongo fokotu’u ‘e ua ko ení. ‘A ia ko e fokotu’u ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmiá ia ‘oku tatau pe ia na’e ‘uluaki fokotu’u pē ia. Ka te tau kamata mei he Fakafofonga Tongatapu 4 ‘ene fokotu’ú. ‘Osi mahino ‘a e tu’unga ia ‘oku totonu ke ke ‘i ai mo ho’o hikinimá. Ko fē tafa’aki ‘oku totonu ke ke hikinima ki aí? Fokotu’u pea pou pou.

Pāloti’i ‘o ‘ikai tali Fokotu’u ke tuku Tohi Tangi fika 8/2022 ki he Komiti Sosiale & Komiti Pa’anga Fale Alea

Ko ia ‘oku loto ke tali ke ‘ave ki he Komiti Fakasōsialé kau atu ki ai mo e Komiti Pa’angá fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngoué. Loto ki ai e toko 6 ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki aí fakahā mai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 12.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki ‘i he mahino ko ē ki he motu’á ni ‘oku ‘ikai ke paasi. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ko e hā e me’a te tau toe pāloti ai ‘a e ‘uhinga ko ē ki he ‘ave ki he

Pule'angá. Pea kapau 'oku 'i ai ha taha te ne toe lava 'o tokoni mai ki he motu'á ni kiate au, 'oku sai pē ā. Tuku ke tau pāloti he koe'uhí ko 'etau lekootí. Ko ia 'oku loto ke 'ave ki he Pule'angá fakahā loto ki ai hiki e nima.

Fokotu'u kau Mēmipa mei Fale Alea ke kau he fakataha mo e Pule'anga & kau tohi tangi

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu ē. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakatō. Ko e, ko e tatau pē ka ko 'eku fokotu'u 'a'aku ia, mahino pē hangē 'oku me'a mai he 'Eiki Palēmiá 'oku ou pou pou ki ai ke pou pou ke 'ave ki he Pule'angá. Ka 'oku ne me'a maí 'oku mahino foki ko e tuku ki he Pule'angá ke nau fai e talanoá pea mo e kau *contractor* ko ení 'a eni ko eni 'oku 'omai he tohi tangi. Fokotu'u ke toe fakakau mai pē ki ai mo e fa'ahinga ko eni ko ē 'oku 'ikai ke nau, na'e 'ikai ke nau kau he tohi tangi ke nau mea'i e me'a ko ē 'e hokó ko ē he me'a ko ení. Pea na'a ne me'a mai 'e kau mo Fale Alea ...

<002>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu'iha'angana: ...'e lava pē ke kau atu mo e Hou'eiki Fale Alea 'i he talanoa ko eni, ke mahino pea ko ia ko e me'a ia 'oku ou fokotu'u atu ke fakamahino ai pē he fokotu'u he ko u 'oatu 'e au mo e tākaki ki he fokotu'u pea mu'a ki ai mo e Tongatapu 1, 'uluaki 'oku 'i ai 'ene taukei ki he ngaahi me'a fakatekinikale ko eni 'oku fai ai 'a e fetō'aki mo e ngaahi me'a pehē, Fakafofonga Tongatapu 5 na'a na fakahū mai e Tohi Tangi ke na 'i he ...kae fai ha talanoa 'a e Pule'anga mo e ngaahi kautaha ko eni pea nau kau atu ki ai. 'A ia ko u fokotu'u atu 'e au 'a e kau Mēmipa ko ē ke nau ... Tongatapu 5 na'a na fakahū mai e Tohi Tangi pea 'e 'i ai pē 'ene tokoni lahi 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Tongatapu 'oku ...na'e fakahū mai e Tohi Tangi ke na kau atu he taimi 'e fai ai ha talanoa pea ko u lave'i pē 'oku 'amanaki ke folau atu mahalo e 'Eiki Nōpele ia 'apongipongi ki he me'a fekau'aki mo 'enau kau kolisi tutuku 'i 'Aositelēlia ki he polokalama ai kae talifaki ki ai 'a e Feitu'u na Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki Nōpele Ha'apai.

Pou pou Palēmia ke kau ange Fakafofonga Tongatapu 1 & Tongatapu 5 he ngāue ki he Tohi Tangi fika 8/2022

'Eiki Palēmia: 'Oku ou pou pou atu au Sea ki he fokotu'u ko ē 'a e Nōpele ke kau mai pē 'a 5 ia mo 1 'ikai ke 'i ai ha maumau hangē ko e lau na'a mau loto pē mautolu ke fai e talanoa 'o kapau ko e 'uhinga ke na 'i ai, fiefia pē Pule'anga ia ke tau ngāue fakataha mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai Tongatapu 7.

Tui Tongatapu 7 'oku fu'u fakavavevave'i hono alea'i Tohi Tangi fika 8/2022

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu mo e kau Mēmipa, kātaki pē Sea fo'ou ki he motu'a ni na'a ku 'amanaki au te tau tālanga'i 'isiū ke maama ange, ko u lolotonga hanga au ia he fakamā'opo'opo mai ke tau tālanga'i mu'a e kupu 78 na'a ku fokotu'u atu 'aneafi ke makatu'unga ai 'etau 'oange e *mandate* ki he Pule'anga ke 'oua 'e fu'u *open* kae 'ai 'o fakangatangata 'i ai hano taimi he 'oku tali mai e kakai ko eni, ka na'a ku 'ohovale he vave 'a e pāloti, ka ko u fie tokoni pē Sea koe'uhí ko e mahu'inga kiate au 'etau founa ngāue.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a ki lalo

‘Eiki Minisitā Fonua: Tu’utu’uni pē ‘e taha ho Fale ngāue ho Fale ‘Eiki ni Sea ke fai ha ngāue ‘o e taimi kapau ko e Lao fakavavevave ko e fakatonutonu ia Sea ‘oku ‘ikai ke kau ai e Tohi Tangi ia mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mahino pē ki he Feitu’u na e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai e Minisitā Fonua?

Paula Piveni Piukala: Toe ki’i fakahoko mai ange Sea ‘oku ‘ikai ke ongo lelei mai kia au.

Sea Komiti Kakato: Tokanga ‘aupito ‘aupito ki he’etau ngāue he ‘oku ‘i ai pē ho’o mo’oni ‘uhī he’etau pāloti pea na’e ‘osi fai ‘a e feme’a’aki ‘aneafi pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ke ke fakatokanga’i e taimi ko ē ‘oku me’a ai ‘a e Hou’eiki ki ha me’a he Fale ni na’a matamata mai ‘o pehē ‘oku ta’etoka’i pē ta’etokanga’i ‘a e Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fakatokanga’i hake ‘a e taliui ‘aneuhu ko e taliui fika 25 eni ‘uhinga kiate au Sea ‘aho pē 25 he ta’u ni na’e ava ai ‘a e Fale ni tālanga’i ai ‘a e ngaahi me’a e fonua, ka ko ‘eku ongo’i ‘oku fu’u fakavavevave’i ‘a e ‘isiū ko eni te’eki ai ke fu’u maama fe’unga kia kitautolu.

Tokanga ki he mafai ma’u he Fale Alea ke faitu’utu’uni ki he Pule’anga

Ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake ‘a e kupu 78 ke fakahoko’aki ‘a e fengāue’aki mo e Pule’anga ‘ikai ke u loto au ki he fakakaukau ke tau hoko sino fakapolitikale ke tu’utu’uni fakatekinikale.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea fakatonutonu atu kātaki.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu pē mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale. Sea ko e kupu 78 ko e Tu’utu’uni ia ki he Tukupau, pea ko u tui ‘oku ‘ikai ha’ane fekau’aki ‘a’ana ia pea mo e Tohi Tangi ko eni Sea. Ko e fakatonutonu pē ia Sea. Talamai mahino pē he ‘ulu’i kupu Tu’utu’uni ki he Tukupau.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u faka’apa’apa pē ki he Minisitā kae tukuange mu’a ke ‘omai ‘eku fakakaukau he ‘oku lahi e ngaahi mo’oni’i me’a he kupu 78. ‘I ai ‘a e ‘elemēniti ‘e 3 he kupu 78 ‘oku pehē. “**‘Oku ‘i he Fale Alea ke Tu’utu’uni ‘a hono lahi ‘o e tukuhau ‘e fai ‘e he kakai ‘o e fonua ni, 1 ia. 2, mo hono lahi foki ‘o e totongi tute ‘e fai. 3 pea mo hono lahi e totongi ki he ngaahi tohi fakangofua fakatau laiseni ia Sea, 4 pea ‘e ‘iate kinautolu foki ‘a e vahe ‘o e pa’anga ‘o e Pule’anga ko e me’a ‘i he ngaahi mo’ua mo e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ‘o hangē ‘oku tu’u ‘i hono 19 ‘o e kupu,** ko e Kupu ia ‘oku ne hanga ‘o ‘omai ‘a e tukuhau he’ikai *spend* he Pule’anga ha silini kae ‘oleva kuo tu’utu’uni’i mei he Fale ni, hangē ko ‘eku fakalave ko ē kimu’a Sea pea ko ia te ne tu’utu’uni’i..

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga, ‘oku ‘osi ‘oatu ki he Fale ni ko e taimi pē ‘oku fakatonutonu pea ke me’a ki lalo.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea ko e fakatonutonu ...

<007>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Palēmia: Ko 'etau alea' i ko ē patiseti 'i Sune, Siulai 'oku 'omai ai e lao 'o fakamafai' i mai ai 'as e Pule'anga ke fakamole fakatatau ki he fakamole ko ē na'a tau tali 'o e patiseti ko ia. 'A ia kau fie pehē ke u 'alu 'o kumi mai ha tau pehē ha komipiuta ka na'e 'osi fakamafai' i 'e he Fale 'i Siulai he ha'u ko ē 'a e fo' i lao, he'ikai ke u toe foki mai au ki Fale ni 'o toe kole mai ha ngofua makehe 'i he 78 he ko e 'uhinga kuo 'osi fakangofua 'a e fo' i patiseti ko ia ke u fakamole fakatatau ki he me'a ko ē na'e tali 'e he Fale. Ko e fakatonutonu pē ia ke mea' i pē 'e he Fakafofonga Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia.

Paula Piveni Piukala : Sea faka'apa'apa pē ki he Palēmia te'eki ai ke 'osi atu 'eku poini 'a'aku ia ke 'uhinga ai hano fakatonutonu. Ko e poini 'oku ou hanga 'e au 'o 'ohake Sea ka 'i ai ha me'a ko ha mo'ua tohi tangi pē ko ha toe *extra allocation* ha pa'anga fo'ou, 'e loto e Fale ki ai, ko e me'a ia 'e fai 'e he Pule'anga. Ko 'eku 'uhinga 'eku feinga ke fakama'ala'ala Sea ke 'oua mu'a 'e tukuange 'a e Pule'anga ka tau muimui he Tō Folofola na'e 'omai he Fale ni ke tau sivisivi' i 'enau ngāue. Mahino 'oku 'ia kinautolu 'e *Executive authority* ka tau 'oatu mo ha *direction* mo ha *mandate* ke 'osi pea nau ō mai. 'Osi pē 'aho 'e 2 pea nau lipooti mai ki ha Kōmiti pē ko ha fa'ahinga me'a he 'oku mamahi. Ko e palopalema Sea he 'oku 'osi 'omai e me'a ko eni ki Fale ni. Me'a eni ia na'e 'ikai ke tonu ia ke a'u mai ki Fale ni he 'oku 'i ai hono *contract* pea 'i ai hono fakahinohino he *contract* ki hono *resolve* 'a e *dispute* pea 'oku 'alu ia ai ki he *arbitration* 'alu ia 'o ngāue'aki ia 'a e lao ko ia. Ka kuo a'u mai ki Fale ni mahino ia kuo pā e hangatāmaki ia ko ia.

Ko e 'uhinga 'eku tokanga ke tau muimui he lao he ko e kupu 62 'o e Konisitūtone 'oku ne 'omai e me'a lalahi *function* lalahi ai 'e 3 'a e Fale ni. Fa'u lao, fakakikihi' i e ngaahi mo'oni' i me'a, pea tau fakahū mai e tohi tangi. Kuo hū mai e tohi tangi ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga mavahe ai 'a e tohi tangi ke tau tokanga mavahe ki ai he ko e kakai ia e fonua. He kapau 'e 'uhinga lelei kia nautolu 'etau fai tu'utu'uni hau nautolu he talangofua. Ka koe'uhi ko hono fakamālohi' i 'omai e mafai kapau he'ikai ke mou fai ē 'e 'ikai ke toe 'oatu ha langa, 'oku 'ikai ke totonu ke *drive* 'aki 'etau langa fonua mo 'etau langa fakalalakaka 'aki 'a e ilifia ke nau fakailifia' i 'a e kakai ko eni.

Ko ia ai ko u fokotu'u atu, tau hanga 'o 'oatu ha *mandate* ke nau ō mo ia, 'oua 'e tukuange ke 'atā pehē. He 'oku 'omai 'e he kupu 78 'a e mafai ko ia ki he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga ē mo ki' i me'a hifo 'Eiki Palēmia. Na'a ku tuku pē 'e au koe'uhi ke a'u mai ho'o malanga mo e faka'uhinga 'o e kupu 78. Kapau te ke fakatokanga' i e Hou'eiki 'o e Fale ni 'ai pē mo ke ki' i 'eke ki Tongatapu 4. 'Oku ou lave' i ko e Feitu'u na ko e taha 'o e kau loea 'i he tafa'aki 'o e Fakamaau'anga ka 'oku ou faka'amu pē ke ki' i fakamahino atu e me'a ko eni. Ko moutolu ko ia 'oku ako loea 'oku 'i 'olunga 'a e ki' i fo' i fakalea 'oku 'i he Fale Alea ke tu'utu'uni ki he tukuhau. Ko e kotoa kotoa ho'o ngaahi 'u me'a fekau'aki mo e tukuhau 'e hangatonu ki ai 'e kupu ko ē te ke faka'uhinga fakatatau ki he Konisitūtone ko eni. Na'a ke me'a mai 3 kau vakai 'oku 4 'a e me'a ko ia na'a ke me'a mai. Me'a mai e Feitu'una pea ko e konga e palakalafi ko eni. Pea ko ia ke nau tu'utu'uni 'a hono

lahi ke to’o ki he ngaahi ngāue pea mo e ngaahi me’a kehekehe ‘o e fonua. ‘A ia ‘oku nofo ‘a e Feitu’u na ia ha me’a pē ‘i he fonua ni ‘e felāve’i ‘ikai. ‘Ikai, ‘i he faka’uhinga ko ia ‘a e Fale ni, ha me’a pē ‘o fekau’aki mo e tukupau ‘o e fonua mo e me’a ko ia ‘oku lēsisita ki he fonua.

Ko e tohi tangi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane felāve’i ‘a’ana mo e me’a ko eni. ‘Io ka ‘oku totonu ke fakatokanga’i ‘e he Feitu’u na ho’o faka’uhinga. Tokolahi ‘aupito ‘aupito pea ‘oku fuoloa ta’u ‘a e ngāue’aki he Fale ni kau ai mo e motu’a ni ‘a ‘emau faka’uhinga ‘a e fo’i kupu ko eni. Koe’uhi pē Fakafofonga ke ke fakatokanga’i ko e pa’anga ko ia ‘a ia ‘oku fai ki ai ‘a e vahevahe taau ko eni ko e ke fai’aki e langa, ko e pa’anga tokoni ia. Ka ko u faka’amu pē ke ke fu’u tokanga ‘aupito ki he’etau ngāue mo e taimi te ke hiki ai ho nima, totonu pē ke ke poupu ki he kau Fakafofonga e Kakai. Fokotu’u ko eni ‘a e Fakafofonga ‘oku fai ‘e he Tongatapu 4 nau kei tu’uma’u pē ai. Ko e hiki ko ia na’a ke fai ‘anenai ‘oku mahino ki he motu’a ni ‘oku ke poupu ke ‘ave ki he Pule’anga.

Paula Piveni Piukala : Sea ‘oku ‘ikai ke u mahino’i au pē ko ho’o tafulu’i au pē ko ho’o akonaki’i au, ka ko ‘eku poini Sea ko e me’a eni fekau’aki mo e pa’anga. Ko e tohi tangi ko e tohi tangi ko e ta’efiemālie he pa’anga. Ko e pa’anga ko ia kuo pau ke *allocate* ia mei Fale ni Sea pea ‘oku kei fie ‘oatu ‘a e fakakaukau...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e ...

<008>

Taimi: 1045-1050

Sea Komiti Kakato: ... ‘osi eni he Feitu’u na ho’o ngāue’aki e lea fakapapālangi he Fale ni ko ‘eku tokanga faka’osi eni. ‘Oku ‘ikai ke u toe fiema’u ke ke, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘a e lea Tonga lelei ‘a ia te ke ngāue’aki ‘oku fiema’u ke mahino ki he Pule’anga hono founa ngāue’aki ‘o e pa’anga ke mahino ki he kakai ‘o e fonua. ‘Oku ki’i lahilahi ho’o ngāue’aki ‘a e me’a fakapālangi ka ‘oku ke mea’i e tokolahi taha he kakai ‘o e fonua ni ‘oku nau fu’u fiema’u ‘aupito ‘aupito ‘a e lea faka-Tonga pea ko u kole atu ki he Feitu’u na he ‘ikai ke u toe fai ha me’a kuo pau leva ke tau pālōti tautolu. Ki’i ‘omai ange ‘e ‘Eua 11 ha me’a ‘oku ke tokanga ki ai me’a fo’ou ka tau pālōti.

Kau Mēmipa Fale Alea atu fokotu’u ke fengaue’aki mo e Pule’anga he Tohi Tangi fika 8/2022

Ko ‘etau pālōti ko eni ‘i he ‘ave ki he Pule’anga poupu mai e Palēmia ki he fokotu’u ko ē na’e fai he ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai kau ki ai ‘a e Fika 1 kau ki ai pea mo Tongatapu 5 kau ki ai pea mo e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko ē kuo ‘osi mahino kuo kuo, ‘a e tūkunga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e, ‘etau tohi tangi he ko e fakalea ia ‘o e ‘o e me’a ko eni kuo tau a’u ki ai he ‘aho ni ko e fakafoki ki he Pule’anga ke fai ‘a e talanoa ka ‘oku mahu’inga pē ke fakafoki mo e ngaahi me’a ko eni ko ē na’e fai ki ai ‘a e tālānga ‘aneafi ‘a ia ko e ‘uluaki Sea ko e faka’amu ke mai ‘a e *BOQ* ko ē ‘a e Pule’anga ke fakahoa mo e *BOQ* ko eni ne nau hanga ‘o ‘omai ‘uluaki ia.

Ko hono uā ke fakapapau’i ‘oku lea tau’atāina ‘a e kau *contractor* ko eni he taimi ‘e fai ai ‘a e fakataha. Ko ē na’e ‘osi ‘asi mai pē he tohi tangi na’e fai hono tafulu’i kinautolu mo hono feinga’i ke fakamālohi’i pea ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai e me’a ‘e ua kehe ‘oku kau heni ke

fakapapau'i 'uluakí ko e taimi ko ē 'oku fai ai ha fakamanamana 'oku ta'e'aonga 'a e *contract* na'e faka ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i fakatonutonu Sea. 'E Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Fale. Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo 'Eua 11.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakatonutonu ko hono ngāue'aki 'a e 'a e lea ko ē ko e fakamanamana, fakamālohi'i. Ko e, ko e me'a 'oku ha'u ki he'etau fakakaukau pē na'e puke ha 'a taha 'a e kau tama ko eni ke nau fakamo'oni he tohi tangi 'o fakamālohi'i. Ko hono ua Sea ko e ko e fokotu'u fo'ou ē 'oku fai pē 'ikai? Pea ko e fakatonutonu na'e 'ikai ke fai ha fakamanamana Sea 'i he *contract* ko eni na'e felotoi e ongo paati pea na fakamo'oni. Ka na'e 'ikai ke fai hano, hano fakamālohi'i Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko u tui au 'e 'e Tongatapu, 'e 'Eua 11 ko e, ko e taimi ko ē 'e kau atu ai e kau Fakafofonga ko eni mei he Fale ni kuo pau pē ke nau foki mai 'o 'omai, 'i ai 'etau ngāue he Fale ni ko e fokotu'u 'a e ngaahi fokotu'u, fokotu'u 'a e fakakaukau pē ko e *motion*. 'Oku 'i ai leva mo e fokotu'u ko e ko e Fokotu'u Tu'utu'uni pē ko e *Resolution* ko e taimi ko ē 'oku tau 'ave ai kuo pau ke 'ave ki he Pule'anga 'o tali pea kuo pau leva ke foki mai e Pule'anga he ta'u fo'ou ko e tala ia 'etau tu'utu'uni 'o 'omai 'enau tali 'o felāve'i mo e Fokotu'u Tu'utu'uni mo e Fokotu'u Fakakaukau. He 'ikai ke toe ai hano kehekehe 'a'ana mo e fokotu'u ko eni. Me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e tokanga ki ai 'a e kau Mēmipa 'i ai pē 'a e le'o 'o e ni'ihi ko ē 'a ia 'oku tangi ko eni te nau fakataha mo e Pule'anga. Me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai ko e fakamamahi fakaeloto 'e tokoni 'a e fo'i toko tolu ko eni pea te nau foki mai 'o 'omai ki he Feitu'u na pea mo e mātu'a ni Hou'eiki e Fale.

Taniela Fusimalohi: Ko ia Sea 'oku ou 'oku ou lave'i pē 'a e, 'a e 'a e 'uhinga.

Lord Tu'ivakanō: Sea ...

Sea Komiti Kakato: Te ke fakatonutonu pē ko ho'o tokoni ki he ...

Fokotu'u ke kau mo e 'Enisia, QS mo e PMU he talanoa'i tohi tangi

Lord Tu'ivakanō: 'Uhī pē kuo ke me'a ka ko u kole pē ki he me'á na'a lava ke fakanounou 'a 'etau me'a ka koe'uhī 'oku 'amanaki foki ke tau tāpuni 'apongipongi ke 'osi pē Fale ko e anga ia e me'a 'a e Sea ka 'oku ou kole pē ko e hā e taimi ko ē ke 'ave ki he Pule'anga he ko e kole 'oku fu'u fiema'u 'aupito ke faka'osi e ngaahi fale ko eni kae hū si'i kakai ko eni kimu'a he Kilisimasí pea ko e toe tahá ko e fokotu'u na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele ka ko u fiema'u pē ke fakahā heni ke kau mu'a mo e fo'i toko ua QS ko ē hē, toko ua ko eni 'i hē pea mo e PMU ko ena 'a e potungāue ko u tui ko e fakataha 'e lava leva ke fai 'a e me'a na'a lava ke fakavavevave 'a e me'a ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

Lord Tu'ivakanō: ... kae si'i hū e si'i kakai ko eni, si'i fāмили ko eni, si'i fāмили ko eni he 'e fekau ke nau ngāue nima mo va'e ki he me'a ko eni kapau 'e tali, mālō.

Sea Kōmiti: Me’a mai ange

‘Eiki Palēmia: Sea ko u ki’i tali pē ki he me’a na’e tokanga ki ai e ‘Eiki Nōpelé, lolotonga lele pe ngāué Sea. Neongo ‘a kinautolu ko eni ‘oku nau ō mai ki Fale ní, ‘ikai ke nau fou he founda ‘o e *contract*. Hangē pe ko ē na’e mea’i ‘e he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí, ka ‘oku lele pē ngāue ia pea hangē ko e laú ko e taumu’a ia ko e hā ha ki’i fale ‘e lava kimu’a he kilimisimasí ko e taumu’a ia. Ko u fakatauange pe te tau mahino’i ia ka tau fengāue’aki atu ai leva ke feinga’i ko e hā e lahi taha e fale ‘e lava ke a’u ki he Kilisimasí ‘oku nau lava ‘o ‘unu ki honau ngaahi falé, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 4.

Fokotu’u ke fakamahino mai ‘e lipooti mai Pule’anga ki he Fale Alea he Pulelulu kaha’u

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō Sea kae fai atu ha ki’i feinga ke fakanounou Sea. ‘Oku mau pou pou atu, ko e fokotu’u ko ē na’e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Palēmiá ‘i he pongipongí na’e ‘ikai ke fu’u mahino pea ongo lelei mai ‘oku fakaafe’i ‘e he Pule’angá ‘a e ni’ihi mei heni ke kau ‘i he talanoá, taimi ‘e ‘ave ai ki he Pule’angá. ‘A ia ‘oku mei ma’u pe ai ‘a e fekitoa mo e ‘uhinga na’e fai ai fokotu’u ke ‘ave ki he Kōmiti ko ē ‘o e Falé.

Pea ko ena Sea ko e kolé pē ia kapau ‘e fakamahino te nau lipooti mai pea mo e taimí ‘o hangē ko e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpelé. Kuo me’a mai me’a ‘Eiki Sea, Sea te tau toe foki mai pē Pulelulu uike kaha’ú ko e anga ia ‘eku fakakaukaú. Kae ‘oatu ā e taimi ko ē ‘oku mau fiemālie ‘e ‘i ai e ni’ihi he kau Fakafofonga e kakaí ke ne hanga ‘o to’o e ‘elemēniti ko ē. Ongó’i ‘ulu ‘akaua e ni’ihi ko ení ‘i tu’a Sea pea ‘oku fai e pou pou atu ki he fokotu’ú, mālō ‘aupito Sea ka tau nounou.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai faka’osi mai ‘Eua 11

Tokanga ki hano uesia Lao *Procurement* fekau’aki mo e fakatau fakapule’anga ta’e’iai ha BOQ

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea ko e faka’osi atu pē ‘eku me’a ‘oku nounou pē ia, ‘a ia ko e poini ko ē hono 2. ‘A ia ko e me’a ko eni na’e ‘uhinga ki ai ke *contract* ke fai pē sio ki ai. Pe mo hono 2 pē pe ‘oku uesia heni ‘a e Lao ko ē ki he *Procurement* ‘i he fakatau fakapule’angá ‘i he fokotu’u totongi ta’e’iai ha BOQ. Ka ko hono fakalukufuá Sea ‘oku ou tui tatau pea mo e Fakafofonga Nōpele Fika 2

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu ki he Fakafofongá, ‘oua ‘e fakanāfalá ‘oku tau feinga eni ke tau lava ‘etau ngāué. ‘Okú ke ‘osi ‘ilo’i, ‘okú ke ‘osi mea’i pe Fakafofongá ‘oku pau ke ‘i ai e BOQ, ‘alu fakalelei mo e fiema’u ‘a e *procurement*. ‘Oua te ke toe malanga ko e ki ‘Eua mahalo ‘oku nau mo’umo’ua atu nautolu he taimí ni.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mou fepaki lelei pē

Taniela Fusimālohi: Ko e fie tokoni pe eni Sea, ka ‘oku ‘i ai ha lao ‘oku ngalingali na’e uesia, tau sio ki ai. Ka ‘oku ‘i ai ha loto na’e maumau, tau sio ki ai, ko hotau fatongiá ia. Ko e kakano ‘o e me’a ko ení ko fē e mo’oní ko e me’a ia ‘oku totonu, ‘a e mo’oní mo e tonú pea tau ‘ai ia. Pea kapau na’e ‘ikai ke fakakakato ha me’a, fakakakato he fo’i faingamālie ko ení. Ka ‘oku ou poupou ki he fokotu’u ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu mo e Fika 4.

Ko e hā ‘a e vave tahá he ko e fo’i me’a ‘oku fai ki ai e faka’amú ia pea ko e me’a ia na’á ku malanga ai ‘aneafi. Ko e si’i kakai ko ení na’e fai ‘a e faka’amu ke nau hū ‘i Tīsema ka ‘oku ngalingali ‘e ‘ikai. ‘Ikai ke toe ‘i ai hano kovi ‘ona ia ka ki’i toloi atu pē ki Ma’asi ta’u kaha’ú ke ‘osi ki ai ngaahi falé. Ka ko e tāketí kapau ko e tāketí ia kapau ko e ‘e ‘osi e talanoa ko ení mo e ngaahi me’a ko eni ‘oku nau sio ki ai ‘i he Pulelulu kaha’ú. Ko u fakafeta’i lahi au ia ki he ‘Eiki ‘i he me’a ‘oku fai ki ai ‘a e talanoá. Ke nau foki mai ‘i he pongipongi Pulelulú

Veivosā Taka: Sea ‘e tali e ki’i tokoní

Sea Kōmiti Kakato: ‘E tali ‘e he Feitu’u ena e tokoni ‘a Ha’apai 12.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ‘osi au ka u ta’utu ā au ki lalo

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ke tali ‘a e tokoní fakamolemole

Taniela Fusimālohi: Pea ko u fakafeta’i au ia ai Sea kapau ‘e foki mai e talanoa ko ení ‘oku kau atu ki ai e kau Fakafofonga ko ení e Kōmiti Pa’angá mo e Kōmiti Sōsialé mo ha tali faka’ofa’ofa, ko u tui ‘e Kilisimasi fiefia ‘a e tokotaha kotoa.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga he’ikai te ke toe me’a ‘a e Feitu’u na ia ki he Kōmiti Fakasōsialé ‘oku ‘ikai ke tali ia. Kuo ‘osi fili ‘a e ni’ihi ka ko e tali pe eni ke tau pāloti

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole atu Sea ka ko e ngata’anga ia e ki’i fakahoha’á, mālō

Tali Pule’anga ke lipooti mai ki Fale Alea ola talanoa fekau’aki mo e Tohi Tangi

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pē mu’a ke u ki’i faka’osi atu ‘e au ‘emau tēpilé, tali lelei ‘e mautolu ke foki mai he ‘aho 7 fakataha ai pē mo e fakafoki mai ko eni ‘a ‘eku mumui atu he Tama Pilinisi ‘a e Tali Folofolá. Pea kapau te tau felotoi ki ai, ‘aho 7 foki mai e Pule’angá ia ‘o fengāue’aki pea mo Tongatapu 1, Tongatapu 5 ka tau ‘unu atu Sea, mālō

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i me’a pē tahá ‘Eiki Palēmia koe’uhí ko e fokotu’ú ‘oku ou fakatokanga’i ko hoku fatongiá ko e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu te ke laumālie lelei ki ai.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ‘a ia ‘oku ou loto lelei pe ke hangē ko e fokotu’u foki ko ē ‘a Tongatapu ‘uluakí. Pea liliu ko eni ‘o tākaki atu ki ai ko eni ‘a e Nōpelé ke kau mai ki ai ‘a Tongatapu 1 mo Tongatapu 5. Pea mo toe fakalelei atu pe ko ení Sea hangē ko e fiema’u ko eni ‘a e Hou’eiki e Falé ke lipooti mai ha taimi pau. Pea ko e fokotu’u atu pē ke mau lele mai ai pē he ‘aho 7 ...

<010>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Palēmia: ... ke u muimui mai ‘a e Tama Pilinisi fakafoki mai ‘o fakahoko mai ‘a e tali folofolá pea fakahoko mai ai pē mo e ola ‘a e ngāué. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki he ‘ikai ke u pālōti ka ko u lotu ke mou fiemālie koe’uhí ko e, ‘oku toe ‘i ai ha toe me’a fo’ou ‘e Tongatapu 7 ke ke me’a ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ko e ‘uhinga foki ‘oku mahu’inga’ia he *issue* ko ení ke tau talanoa ke tau, ke tau ako ai pē. He ‘oku mahino kiate au Sea ‘a e ngaahi ‘elemēniti ‘a e feta’efefalala’akí. Ka ‘oku ‘uhinga ia ko e, ko e matavaivai ‘i he’etau, ko e, he’etau laó. He ko e fakakaukau ko ē na’e ‘omai ‘e Tupou I ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fie lave pē ki ai ‘e Sea he ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘uhinga, Fakafofonga. Me’a ki lalo!

Piveni Piukala: He kupu 17 Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo. Ko e taimi pē ‘oku ‘i ai ha taha he Mēmipa he Fale ni ‘oku ke me’a mai ‘oku matavaivai e laó, ‘oku totonu ke vakai’i fakafō’ituitui moutolu ko ia ‘oku mou me’a mai he Fale ni. ‘Oku ‘i ai ho ngafa fatongia ‘oku ke me’a mai ki he Fale ni. Me’a mai ‘o ‘ai e lao ko ē ‘oku ke pehē ‘oku matavaivai ke mālohi ‘o fakatatau mo e me’a ‘oku ke me’a ‘akí. Ka koe’uhí ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke mea’i e tu’utu’uní. Ka faifaiange ‘oku ou a’u atu ‘eku tu’utu’uni ki he Feitu’u na he’ikai ke ke fiemālie ki he, ka koe’uhí ‘oku ke fakafaingata’a’ia’i. Ka ‘i ai leva ha tipeiti ‘oku fakafaingata’a’ia’i ha Mēmipa pea ‘oku ‘i he Seá ke fakatokanga ‘uluaki, ua, tolu, ui e hingoa pea mahino ia ‘e tautea ‘a e Feitu’u na. Me’a mai ka ko u ‘oatu pē ke ke fakatokanga’i.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku, ‘eku fakalavé ke fakatokanga’i he ko e kupu 17 ‘o e Konisitūtoné ‘oku loka’i ai he ‘Ene ‘Afió pē ‘Ene ‘Afió ke ‘oua ‘e fakahoko ‘Ene pulé filifilimanako. Pea ko e ‘uhinga foki ia ko ē ‘a e *issue* ko ení he ‘oku, ko e kupu 31 ‘oku ‘osi ‘ohake e fo’i mafai *Executive* ko iá ki he Palēmiá pea mo ‘ene Kapinetí ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i loka ia ai. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatokanga’i ‘oku tau tau fā takai holó he ‘oku nau, ‘ikai ke toe fakaleini.

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu.

Piveni Piukala: Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku poini ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke tau fakatokanga’i ‘a ‘etau founa ngāué ki he hoko atú.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko e fu’u kupu 31 pē ena kātaki pē Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō, ‘oku ‘asi lelei mai pē ko hono vahevahe. ‘Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia hangē ko e me’a ‘a e Fakafofongá ki he loka’i mo e hā. Ko e talamai pē ‘oku ‘i ai ‘a e Kapineti, ‘oku ‘i ai ‘a e Fale Alea, ‘oku ‘i ai mo e Fakamaau’anga. Me’a pe ia na’a tau ‘osi alea’i pē kimu’a Sea na’e fai e tokanga ki ai ‘a e kehekehe ‘a e ngaahi kupu ‘e tolu ko ení.

Ko e ‘uhinga pē eni ‘e ala kau ange ai ki ai ‘a e Fale Aleá ‘a eni ko ē ko u tali ai ‘a e fokotu’u mei he Nōpelé ke kau mai ā ha ongo Fakafofonga Fale Alea ki ha me’a ‘a e Kapinetí. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ko ē faka’atā makehe atu aí he ‘oku kehekehe ‘a e sino ‘e tolú. ‘Ika ke toe ‘i ai ha kupu me’a ia ‘e fekau’aki mo e 31 ka ko hono fakamahino mai ‘a e kupu ‘e tolú. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘etau liliu na’e fai he 2010, na’e ‘uhinga e fo’i loka ko ē he kupu 17 ko e ‘uhingá he na’e ‘i ai ‘a ‘Ene ‘Afíó he, he mafai fika ‘uluaki ko ena he kupu 31. Ko e ‘uhinga ia e fo’i loka he kupu 17.

Lord Tu’iha’angana: Sea, Sea kole mu’a pē ‘e tali he Fakafofonga e ki’i tokoni.

Sea Komiti Kakato: Te ke tali e tokoni ‘a e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apaí.

Paula Piveni Piukala: ‘Io, faka’ofo’ofa pē.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki. ‘Eiki Sea ‘oku kole pē ‘a’aku ki he Fakafofongá Fika 7. Mahino e, ‘oku mahino e me’a ko ē ‘oku tu’u mai ai ‘o ‘omai e ngaahi kupu’i Konisitūtone mo e ngaahi kupu fekaukau’aki ko eni he Konisitūtoné. He ko ‘ene poini Sea ke tau alea’i pē ‘etautolu e tohi tangi ke tau alea’i pē ‘etautolu hangē ke tau vete heni. Ka ko e kole pē ‘a’aku ki he Fakafofongá ke tau toki fai mu’a e ngaahi vakai’i ngaahi me’a Konisitūtoné ha taimi ‘e ‘i ai ha ngaahi kaveinga fekaukau’aki mo ia.

Ka ko eni kuo loto e tokolahi e Falé kuo hangehangē ‘oku loto e tokolahi e Falé ke fai ‘aki e fo’i, ‘a e fo’i fetalanoa’aki ko ení pea ko eni ‘oku tau kau atu ki ai ke fai ‘aki mu’a e fo’i solova ko ē ‘oku fokotu’u maí ke tau ki’i me’a ki ai e Hou’eiki. Ka ko u, ‘oku ou ‘uhinga pe au ‘oku ke, ‘e Fakafofonga ‘oku ke fai mai e me’a ko ená he ‘oku ke loto koe ke tuku e ‘ave ia ko eni ‘o fai e ‘ū talanoa ko ení ka tau vete ‘etautolu hē. Pea ko eni ‘oku tau felotoi, ngali felotoi, tuku ke fai e fo’i talanoa ko ē pea ko eni ‘oku kau atu mo e kau Fakafofonga ko ení. Ka ko u kole mu’a Fakafofonga ke tukuange mu’a ke tau pāloti ke tuku atu e ki’i fo’i ngāue ko ení ka ‘oku mahino e me’a ia ‘oku ke me’a mai ki aí pea te tau fefaka’uhinga tautolu ai ko e ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Lord Tu’iha’angana: ...Ko e Fale Alea ko e taimi ‘oku tō ki ha ngaahi faka’uhinga pehē ‘oku lōloa ia he ‘oku takitaha ‘i ai ‘ene ma’u ‘a’ana ki he kupu ko ē, ka ko u kole pē au Fakafofonga si’i tali mai e kau Tohi Tangi, tali mo e kakai ke nau hū ki he Fale ko e founda eni ‘oku pehē ‘e he Fale Alea ‘oku fakapopototo taha ke fai ai e fo’i talanoa ko eni ke tau toki

vakai'i he 'aho 7, ka ko u kole pē au 'e Fakafofonga ki'i ...tau toki ki'i fai e ngaahi talanoa ko ena kae tuku mu'a ke fai e fo'i me'a ko eni na'a ngali napangapangamālie e lotu e Hou'eiki tau tuku atu ki hē pea tau vakai'i he 'aho 7 'oku 'i ai e kau Fakafofonga mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai e tokoni lelei 'aupito 'aupito.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea ko u tali e tokoni kae hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu ko ia 'oku lotu ke tali ke 'ave ki he Pule'anga fakataha mo e ni'ihi na'e fokotu'u 'e he Hou'eiki Nōpele ke kau ki he fakataha ko eni pea hangē ko e me'a na'e me'a mai he 'Eiki Palēmia te nau foki mai 'i he vave taha kimu'a pea toki tāpuni e Fale fakahā lotu ki ai e hiki ho nima.

Pāloti'i 'o tali tuku tohi tangi ki he Pule'anga, hono kau Mēmipa & taimi lipooti mai ai ki Fale Alea

Kalake Tēpile: Sea 'oku lotu ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Tulusi Elaine Tei, Piveni Piukala, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Veivosa Taka, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, lotu ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke lotu ki ai fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā lotu pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki 'oku ou fakamālō atu 'i he lava e kongā ko ia. 'Oku 'i ai e ni'ihi he kau Mēmipa te nau me'a atu 'oku 'i ai e ki'i fatongia ko u kole pē 'oku sai pē 'oku lava pē 'o ma'u 'etau ngāue. Hoko atu 'etau 'asenita. Kole mu'a ki he

Tevita Puloka: Sea 'oku 'i ai pē ki'i me'a ko u tokanga ki ai vave pē.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

Fakamālō'ia Tongatapu 1 ke kau he talanoa mo e Pule'anga fekau'aki mo e Tohi Tangi fika 8/2022

Tevita Puloka: Sea ko e 'uluaki pē ko e fakamālō pē 'a e motu'a ni ia he falala kuo fai mai he Fale ke u lele atu pea mo e Fakafofonga Tongatapu 5 kae pehē ki he 'Eiki Nōpele 'o fai ha pōtalanoa pea mo e potungāue kae pehē ki he Pule'anga he fatongia ko eni. Ko hono 'uhinga ko ē ko u ki'i tu'u ai pē au Sea kātaki fakamolemole ko 'eku mafana pē he na'e 'ikai ke u 'amanaki au nau lele 'o ako he mala'e ko eni 'e 'i ai ha 'aho 'e 'aonga ki he Fale ni pea mou falala ai pea ko u lau fakafeta'i pē ai ko e 'uhinga pē ia Sea pea ko u 'amanaki lelei pē ki ha pōtalanoa lelei 'e fai pea mo e kau ngāue 'a e *MOI* mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Fakafofonga ki he motu'a ni ia ko u fakamālō mo'oni ho'o me'a 'a'au 'uhī na'e 'i ai 'a e me'a na'a ke ako ki ai, ka kiate au 'uhinga pē hono fili e

Feitu'u na he ko e 'ū fika na'e tohi ia he Feitu'u na pea kuo mau fiefia ko e 'uhinga ke ke me'a atu ke mou feme'a'aki he fika ko ena na'a ke 'omai ki he Fale ni.

Tevita Puloka: Sea fakatonutonu atu 'oku 'ikai ko eni.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki tau hoko atu mu'a kole ki he Minisitā Ngoue, 'ai hake ange 'a e Lipooti 'a e Potungāue Ngoue.

Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngoue ki he Ta'u 2021/2022

Ko e lipooti ko eni he 21/22 Hou'eiki, 21/22. Minisitā Ngoue 'i ai ha ki'i me'a pē te ke me'a pē ki ai pea 'osi pē ko ia pea tuku ki he kau Fakafofonga ke nau fai ha fehu'i me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, pea ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na kae pehē ki he Pilinisi Kalaniuvalu mo e tēpile 'a e Hou'eiki Nōpele, Palēmia mo e kau Minisitā kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e ngaahi vāhenga. Ko e lipooti ko eni 'oku kehe ia mei he angamaheni ko ē na'e tauhi mai'aki 'i he potungāue 'enau ngāue tu'uma'u 'i he tokanga'i 'o e fonua, pea 'i he ta'u ni 'oku kau ai 'a e ...'oku kehe 'a e lipooti ia he na'e makehe ange 'a hono tokanga'i 'o e ta'u ni mei he nōmolo angamaheni ko ē 'o e teuteu 'a e potungāue mei mu'a, ko ia 'Eiki Sea te u 'oatu pē 'a e kongā lalahi heni pea tuku ki he taha 'o e kau Fakafofonga 'oku 'i ai ha me'a 'e tokanga ki ai 'oku 'i heni 'a e Pule Lahi 'a e Potungāue pea mo au ke fakahoko atu ha ngaahi tali fehu'i ...

<007>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Minisitā Ngoue : .. ma'a ho Fale 'Eiki Sea. Lolotonga 'a e tokanga 'a e Potungāue ki hono fakahoko e polokalama ngāue ki he ta'omaki ki he mateuteu fakame'atokoni ki he mahaki faka'auha ko e Kolona Vailasi, kuo toe ta'omaki mai mo e tokanga makehe ia mo fakavavevave ke langalanga hake mo fakaakeake mei he ha'aha'a 'o e peaukula mo e efu 'oku fu'u mahu'inga ange ia. Na'e maumau 'a e ngaahi me'atokoni lahi mei he ngoue'angá 'i he 'api 'uta 'o a'u ai pē ki he ngaahi ngoue 'i he 'api kolo.

Kuo hoko 'a e ngaahi feinga fakaakeake mo e fakalelei'i 'o e ngaahi uesia, ko e taha 'o e ngaahi tefito'i ngāue 'i he ta'u ni. 'Oku kau ai 'a e ngaahi savea, tufa 'o e ngaahi tenga'i'akau pehē ki he ngaahi pulopula 'akau ki he ngaahi feitu'u ne uesia. Tufotufa 'o e ngaahi naunau me'angāue pea pehē foki ki he ngaahi tokoni fakavavevave ki hono palau ta'etotongi mo teuteu'i 'o e kongā kelekele ki he kau ngoue. Ko e polokalama ngāue ko eni 'oku fetakinima lelei ia mo e polokalama tokoni palau ta'etotongi 'i he mateuteu ki he mohu fakame'atokoni 'i he mahaki faka'auha 'o e KOVITI ,

Neongo 'a e ngaahi fe'atungia 'i he lolotonga 'o e ta'u, na'e kei hokohoko lelei pē 'a hono uta atu 'o e ngaahi fua 'o tōkangá. Ko e toni 'e 8,623 ki tu'apule'anga. 'Oku holo 'aki 'a e uta 'o e ta'u ni, 'a e peseti 'e 29 mei he ta'u kuo 'osi, 'a ia na'e fakakātoa 'a e fua 'o e ngoue ki he toni 'e 11,078. Neongo 'a e holo 'a e uta fakakātoa, na'e 'asi 'a e hiki hake 'i hono uta atu 'o e niu, kava, hina, koloa fakamea'a, mo e huhu'a nonu. 'Oku kei ma'olunga taha pē 'a e me'akai foha 'i hono uta atu ki tu'apule'anga 'aki 'a e toni 'e 5,386 'i he ngaahi uta ki tu'apule'anga mei Tonga ni.

‘I hono fakamā’opo’opo ko ‘emau taumu’a ngāue tefīto ki he ta’u ni ke hokohoko atu ‘a hono faitokonia ‘o e fakaakeake ‘o e fonua, mei he ngaahi faingata’ia ni. Ke fakapapau’i ‘oku mohu mo malu ‘a e me’atokoni, ‘i he fai ‘i he fonua pea toe mo’ui lelei foki ki hono ma’u ‘e he kakai. Ke fakapapau’i ‘a e malu mo e hao ‘o e ngoue mo hono hokohoko lelei atu pē ‘a ‘enau tō e ngoue mo e ngāue nima mea’a ke lato mo e ngaahi fiema’u fakalotofonuá pea pehē ki he hū atu ki tu’apule’anga, koe’uhi ‘e tupulekina ai pē ‘a ‘etau tu’unga faka’ekonōmika.

‘Oku ou fakamālō lahi kiate kimoutolu na’e fai ‘a e fengāue’aki mo e fetokoni’aki ‘i he polokalama fakaakeake mo e langa fakalalakaka tautautefīto ki he ngaahi hoa ngāue kotoa pē mei he ngaahi sekitoa taautaha mo e ngaahi pisinisi mo e ngaahi Potungāue pea mo e kau ngoue pea mo kimoutolu kotoa pē na’a tau fetakinima ‘i he ngāue...

<008>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Ngoue : ...lakalaka mo fakaakeake ‘o e tu’unga malu mo mohu me’atokoni mo e ivi fakme’atokoni ‘o e fonua. Mālō ‘aupito 'Eiki Sea. Fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u pea poupuu. ‘Io me’a mai Tongatapu 4 pea hoko mai ‘e ‘Eua 11. Hou’eiki koe’uhi ko ‘etau taimi tau ki’i mālōlō pea tau foki mai ko ia ‘o hoko atu ‘etau feme’a’aki. Mālō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mālō ho’omou laumālie fakamālō atu ki’i taimi *break* ‘a e ki’i taimi mālōlō mou ma’u ha ki’i taimi faingamālie ke tokoni ki he kau Mēmipa. 'Eiki Palēmia hā e me’a kuo hoko ki he Feitu’u na? ‘Oku ‘ikai ke ke toe mea’i he Feitu’u na ia ‘a e me’a ‘oku totonu ke ke me’a ai. Ka ‘oku sai te tau hoko atu kole ki he Tongatapu 4 me’a mai he’etau mālōlō ‘anenai ko ia ‘oku tonu ke me’a mai hoko mai leva ‘a ‘a ‘Eua 11 fika tolu mai ‘a, fika tolu ‘a 6 pea fika fā mai ‘a 12 fakamolemole.

Tokanga ki he ngaahi lakanga te’eki fakafonu ‘i he Potungāue Ngoue

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea te u fakamālō atu he ma’u faingamālie te u ki’i feinga pē ke to’oto’o kongalalahi ko hono ‘uhinga kae vahevahe atu e taimi ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato ko hono ‘uhinga na’a lava ai leva Sea tokoni atu ki he Feitu’una hono to’o e fatongia ko ení.

Te u fakamalanga atu Sea ‘i he peesi 2 faka-Tonga pea pehē ki he peesi 57 ko e ki’i kole fakama’ala’ala pē eni ia Sea pea te u kamata atu ‘i he peesi 57 ‘o e fakamatala ko eni ‘uluaki

‘oku fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā kae pehē ki he *CEO* mo e kau ngāue ‘a e potungāue ko eni ‘i he to’o fatongia ‘i he taimi mātu’aki faingata’a Sea mea’i pē he Hou’eikí ‘a e ‘a e feinga tautāmate ‘a e potungāue ke fakapapau’i he ‘ikai ke nounou fakame’atokoni ‘a e fonua ‘i he vaha’a taimi ‘o e faingata’a tautautefito ki he tō ko eni hake ‘a e *tsunami* pea ko u fakamālō ki he to’o fatongia poto ko ia Sea, ka ko u kole ha fakama’ala’ala ‘i he peesi 57 Sea ē ‘a ia ko e *Item 3.5* Ngaahi Pole mo hono Solova’anga. ‘Oku ‘alu hifo ai ki he Tēpile 3.11 te u kamata pē he ‘uluaki ē.

‘A ia ko e palopalema fika ‘uluaki toko si’i e kau ngāue ki he tafa’aki ko eni mo e si’isi’i ha ngaahi ngāue ke fakalalaka ai e Va’a Fekumi ki he ‘Akaú. Hokohoko ...

<009>

Taimi: 1140 – 1145

Māteni Tapueluelu: ... ‘o ‘alu ki lalo, fika 3 ko ē he tēpilé ki laló, si’isi’i mo e ngaahi fale lulu’anga ‘akaú. Hoko hifó, ko e fale fai’anga fakatotoló ‘oku ‘ikai lahi ‘enau ngaahi naunaú, ‘a ia ko e ngaahi palopalemá ia ‘Eiki Sea ‘oku fai ki ai e tokangá. Hangē ha fiema’u vivilí, ko ‘eku kole fakama’ala’ala Sea, ko hono ‘uhingá ‘i he peesi 2. Ko u tui pe ‘e tokoni mai ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo e Hou’eiki Pule’angá ki heni, palakalafi 2. ‘Oku hā ai ko e patiseti fakakātoa ‘a e Potungāue ko e 10 miliona 3 kilu 4 mano 4 afe 100 seniti ‘e 11.

Pea pehē leva ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune 2022 ko e fakamole fakakātoa ‘a e Potungāue ko e 9 miliona 5 kilu. He ‘ikai ke u lave ki he fakaikiikí, ko e toenga patisetí ko e 819569.63 peseti ia ‘e 8. ‘A ia ‘oku pehē ko e meimei peseti ‘e 84 na’e meimei ko e patiseti ‘o e kau ngāue ‘oku te’eki ke fakafonu.

Sea ko e ‘uhinga ko ē ‘o e kole fakama’ala’alá he ko e ngaahi pole ko ē ‘oku fakahoko maí ko e tokosi’i e kau ngāue. Pea ‘oku toe fakahoko mai pē ia ‘i he fakamatalá toe pa’anga ia e Potungāue pea ko e pa’anga kongá lahi taha aí ko e ngaahi lakanga ne ‘ikai ke fakafonu. ‘Oku fai e pou pou atú ko hono ‘uhingá ko e Potungāue eni Sea, kau eni he Potungāue tuai e foki hake e motu’á ni ki he fatongia ‘oku fakahoha’a mai e kakaí ‘enau tokanga ki ha ngaahi houa palau mo e tokoni meí he Potungāue ko eni.

Mea’i pe ‘e he Feitu’u na taimi na’a ke to’o fohe ai ‘Eiki Sea ‘oku mau hanga ‘o fa’a fakahoha’asi e Feitu’u na taimi na’á ke to’ofohe ai ‘Eiki Sea mau hanga ‘o fa’a fakahoha’asi e Feitu’u na kau ki he me’a tatau pē. Pea ‘oku fai ai e kole ke ki’i fakama’ala’ala kau ‘oatu pe mu’a Sea kau toki hoko atu ‘o faka’osi, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngoue fakamolemole

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō ‘Eiki Sea pea ‘oku ou kole atu ke tuku mu’a ke fakahoko atu ‘e he *CEO* ‘a e fakama’ala’ala ki he fehu’i ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole ‘e ‘Eiki Minisitā kātaki fakamolemole ‘o tali mai ‘a e fehu’i ‘oku ‘ikai ke founa pehē fofonga ia Falé. Ko e Feitu’u na pē ia ke ke me’a mai’aki ‘o fekau’aki mo e fehu’i kātaki. Me’a mai ‘a, ki’i tānaki pe ‘a e fakamatalá ē, me’a mai, hoko atu angé ‘e Fakafofonga Tongatapu 4

Kole ke lava fakamo’ui halanga fefakatau’aki Tonga mo Pangopango

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea kapau ‘e tuku atu ha ki’i taimi ke fai ha vakai ki ai ka u hoko atu au Sea ki he pōini faka’osi ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni. Sea ko e malanga fakalūkufua pe eni ia ko e līpooti na’e fakahoko mai ‘e he ni’ihi ‘o e kakaí. Ko ‘enau ko e Kōmiti ni’ihi eni ‘oku tō meleni Sea. Ko ‘enau kole maí pe ‘e lava nai Sea ke fakamo’ui e halanga fefakatau’aki ‘o e fonuá ni pea mo Pangopango. Ne ‘i ai foki ‘e tau māketi ai, ko hono ‘uhingá pe na’a faingofua ke uta ki ai e meleni kae

pehē foki Sea ki he kumalá. ‘I he’enu tui ko e ongo ngoue ‘oku ‘ikai ke ma’u ngofua ‘i he fonua ko iá ka ko e pa’anga ‘oku nau ngāue’akí ko e pa’anga ‘Amelika.

Na’a faingofua ke tokoni ia kia kitautolu, ‘e fakapapau’i ‘oku ‘oatu ‘a e ngaahi uta ko ia pea fakatau ma’u ai ha *foreign currency* ko ha pa’anga muli Sea, tokoni ki he fonuá. Pea ne a’u mai e ni’ihi ko e kāinga Ha’amoá he fonuá ni Sea ko ‘enu kole mu’a pē ‘e lava ‘o poupoua ke tukuange e kongā kelekele ko ia ne pehē ke vahe’i ma’a kinautolu ‘i hení ke fai ai e fakamāketí. ‘A eni ko ē he hanga hake ki he paaká, ko e kongā ko ē mei hanga hake ki he paaká ‘oku tu’u ai e faunitení. ‘Oku nau ha’u nautolu mo e mape, ‘o fakahoko mai ko e anga ia e femahino’akí. Pea ko u fiefia pē ke tuku pē ki he Hou’eiki ‘a e Pule’angá ke nau tokoni mai. Ke fokotu’u e kongā māketi ko iá ‘a Tongá ni ko ē ‘i Pangopangó kae ‘omi e kongā ko ē maá e kāinga Ha’amoá pea te nau fakamāketi nautolu ai na’a lava ha fefakatau’akí ‘a e ongo fonuá. Koloa ko ē ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘i Pangopangó faingofua ‘aupito ke ‘oatu mei hení ka ko e palopalemá ko e ...

<010>

Taimi: 1145-1150

Mateni Tapueluelu: ... halanga vaka. Ne omi e ni’ihi e kau tō meleni ko ē na’e palopalema ‘i he ta’u kuo’osí mo e ta’u atú ‘Eiki Sea ‘o kole mai ki he motu’á ni ke fai mu’a ha, ha fakatalanoa ki he Pule’angá na’a lava fakakaukaua e tafa’akí ko ení. Pea ‘oku ou tuku fakalukufua atu pē ‘Eiki Sea ko hono ‘uhingá ko e langa ngāue ‘oku fai he ‘Eiki Minisitā mei he Potungāue Ngoué mo e tafa’akí ko ení na’a lava ke fai mai ha fakalavelave ki ai fakataha pē mo e ‘uluaki fehu’i ‘a e motu’á ni ‘e ‘Eiki Sea. Mālō Sea ka u toki hoko atu.

Tali Palēmia ki he tokanga ke fakamo’ui halanga fefakatau’akí mo Ha’amoá

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pē mu’a ke u tokoni atu au ai ko e ‘uhingá ‘oku *under* ‘a e ngāue ko eni kongā ‘i Ha’amoá he *Public Enterprise*, māketi ko eni ko eni ‘i Talamahú mo e me’á. ‘Io ‘oku hangē, ‘oku mea’i pē he Fakafofongá, na’e fai pē ngaahi ngāue he kuohilí ki he fakahoko ko eni ha māketi aí. He na’e fakakaukau foki ko e ‘uhinga ke ‘oatu mo ‘etau me’atokoni ko eni mei a Māketi Talamahú ‘o toe fakatau atu ‘i, ‘i Ha’amoá foki Sea.

Ki he fekau’akí mo e kongā ko eni ‘a Ha’amoá hení, ‘io ‘oku kei faka’apa’apa’i ‘aupito pē he Pule’angá ia ‘a e kongā ko iá. He ko e kongā fetokoni tau felotoi ko ē ke ‘oange ‘a e kongā ko iá kae ‘omai ko ē hotau kongā ‘i Ha’amoá ‘oku kei tauhi pē ki he faka’apa’apa ko iá Sea. Pea ‘oku te’eki ke ‘ilo’i he motu’á ni ia Sea pe ‘oku ‘i ai ha fokotu’u mai ‘a Ha’amoá, ‘oku te’eki ke a’u mai ia ki he motu’á ni ka ‘oku kei tauhi pē ‘a e fo’i kongā ko eni ‘a eni ‘oku ofi pe ko eni ki he paaka ko eni ‘i he afe ki Popuá.

Ko e ki’i tokoni atu pē ia ka ‘oku mahu’inga ‘aupito pē ke tau sio ki he māketí. Mo’oni ‘aupito pē Fakafofongá. Ko e palopalemá ia ko e ‘alu ‘a e vaká ia ‘oku takai fuoloa ia pea toki a’u ki Ha’amoá. Pea ka toki ‘i ai ha faingamālie ‘e taha ki ha vaka ‘e lava ‘o ‘alu hangatonu pē ofi atu ki he hangatonu ke a’u atu ‘a e meleni mo e alā me’a pehē ‘oku kei sai pē Sea. Ka ‘oku fai pē ngāue ki ai pea ‘oku mau poupou atu pē ki he ngaahi fokotu’u fakakaukau ko eni ke ‘ai e māketi aí, kae ‘uma’ā foki ha faingamālie ko eni ki Ha’amoá ki honau kongā’api ko ē ‘i Tongá ní. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tali Pule'anga kaunga PSC tuai fakafonu ngaahi lakanga he Potungāue Ngoue & toe pa'anga he Patiseti

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Ko u kole ke u, ko e ki'i fakama'ala'ala fekau'aki mo e pa'anga ko eni 'oku hā 'i he peseti 'e valú. Ko e kau ngāue kotoa pē kuo 'osi 'initaviu ia ki he ngaahi lakanga ko iá. Ka ko e tuai hono fakahoko maí mei he Komisoni ko eni 'a e Kau Ngāue Fakapule'angá. 'Oku tali ia 'e a'u ia māhina 'e ua ki he māhina 'e tolu pea toki fakahoko mai pea toki fakakakato ki ai 'a e, ko e 'uhinga ia 'o e pa'anga ko eni 'oku toe ko eni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Sea. Ko u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakama'ala'ala 'oku fakahoko maí pea 'oku mau ma'u ai mo e ki'i fakamatala pehē Sea. Lahi 'aupito ngaahi lakanga 'o a'u ki he ngaahi lakanga CEO kuo 'osi faka'eke'eke, 'osi ia, tali ai. 'A ia 'oku ou tui au ia ki he 'Eiki Minisitā. Ko e talí ia ki he Komisoni ko ē PSC ke faitu'utu'uni mai ki he ngaahi lakanga ko eni pea, me'apango ia Sea ko e a'u e pa'anga ia 'o 800000 'ene toé kae tali ia ke *confirm* mai e *process*. Ko u fakamālō atu au Sea he ma'u faingamālié kuo lava e me'a ia na'e tokanga ki ai e motu'á ni kau ai Sea 'a e, 'a e pou pou 'oku fakahoko mai he Palēmiá pea 'oku ou fakamālō kiate ia 'i he ngaahi fakamatala kuo 'omai.

Tokanga ki he polokalama houa palau Pule'angá he'ene tu'u ki he kaha'u

Ko e ki'i fehu'i faka'osi pē Sea. 'Oku toe 'i ai pē ha ngaahi houa palau 'e lava ke foaki mai? Ki'i fuoloa e mavahe Sea mei he Falé ke ki'i fakama'ala'ala mai. Hangehangē kia au 'oku 'osi 'io mai e CEO, ko ia koā?

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia Fakafofonga, ta'u fo'ou tokoni hokó 'e toki hoko atu, mālō.

Mateni Tapueluelu: Ko ē 'e mu'omu'a 'a Tongatapu 4 'Eiki Sea. Fokotu'u atu ā e lipooti Sea. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Maau pē homou pou pou ka 'oku 'i ai pē 'etau fakahokohoko ē. Me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e 'uluakí pē ko e, ko e me'a 'oku ou fie lave ki aí ko e kau eni he lipooti lelei 'aupito. Ko 'eku, 'oku te lau lelei pea 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku mahino koe'uhí 'oku 'i ai pea mo e ngaahi tēpile mo e ngaahi fika 'oku 'omai ke pou pou ki he ngaahi me'a ko ē 'oku talanoa ki ai e lipootí.

Fiema'u fakama'ala'ala ki he me'a fakalao fekau'aki mo e aleapau Tonga Forest mo e kautaha *Ngati Tahu Ngati Whaoa Runaga & Trust*

Ko e 'uluakí 'i he peesi 26 ko e kole pē eni ia ke ki'i fakama'ala'ala mai angé 'a e poini ko ē hono tolú. Ko e me'a fekau'aki pea mo Peni Vea ko e Pule 'i he Tonga *Forest Products* 'a ia ko e me'a fakalao eni na'e fai 'a hono teuteu'i 'o e, 'o e fetohi'aki. Ko e Tonga *Forest Products Limited* ...

<002>

Taimi: 1150-1155

Taniela Fusimālohi: ... *Ngati Tahu Ngati Whaoa Runaga & Trust*, fekau'aki mo e aleapau ko eni vaha'a e Pule'anga Tonga mo e *Ngati Tahu Ngati Whaoa Runaga & Trust* fekau'aki mo hono fakalelei ko ia 'o e Tonga *Forest Park*. 'A ia ko e aleapau koe'uhí ko e me'a ko eni na'e fai ki ai 'a e aleapau foki ko e vaotā ko ē 'i he Funga Fonua ke ki'i fakama'ala'ala mai ange pē ko e hā 'a e 'uhinga 'o e me'a ko eni he koe'uhí 'oku fiema'u pē ke ki'i fakama'ala'ala mai.

Ko hono ua 'e Sea ko e kole pē eni ia hangē ko e kole ko ē 'a e Tongatapu 4 na'e 'omai foki 'a e tokoni palau, 'a ia ko e pa'anga ke totongi'aki 'a e ngaahi palau ke nau ō 'o tokoni ki he fakaakeake ko ē 'a e ngaahi toutu'u pea mo e ngaahi ngoue ko ē 'a e kakai, ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e toe kole he ko e pa'anga ia ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia fakamolemole tamate'i 'a e maika fakamolemole he 'oku ...

Kole 'Eua 11 fakafoki ange 'enau seniti palau

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e pa'anga palau na'e 'omai 'i he 'osi ko ē 'a e *tsunami* ke fai'aki e palau 'i 'Eua na'e 'i ai e 'inasi 'a 'Eua pea 'ikai ke lava ko e palopalema 'a e 'utu ko ē 'o e ngaahi palau, pea ko u tui ko e fo'i 'uhinga lelei ia 'Eiki Minisitā ke toe fakafoki mai 'emau seniti ke fai'aki e palau, fakamālō ki he ...'oku ou tui mahalo na'e 300000 mahalo pē na'e'i he lēvolo ko ia, ka ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmia 'ofa mai 'emau ongo palau 'e ua ka ko ē 'oku na takatakai holo kapau 'e 'omai e tokoni ko ena 'oku ou fakamālō lahi atu ke hoko atu'aki hono palau e ngaahi ngoue 'i 'Eua.

Tokanga ki he poloseki ke ngaahi e fafanga monumanu 'i Tonga ni

Ko e tolu 'e Sea ko e tafa'aki ko eni ki he *circular economy* pē ko e 'ekonōmika 'alu takai 'oku ou mahino'i e fakamatala ka 'oku hangē kiate au ko e feinga'i eni ke tau hanga pē 'o ngaohi e fafanga 'i Tonga ni fanga monumanu pea mo e kakano'i moa, ka ko u fie fai e fehu'i ko eni he ko e hangē ko e me'a eni na'e 'osi fai mahalo kimu'a pea ha'u 'o tu'u na'e 'i ai e ngaahi misini na'e 'omai ke fai'aki e ngaohi e fafanga ko u tokanga pē pē ko e me'a ko eni ko e *trial* pē eni ia ke sio ange pē 'e lele lelei ai pē he koe'uhí na'e 'osi 'i ai e ngaahi me'a pehē kimu'a pea hangē kiate au na'e ha'u 'o tu'u 'ikai ke hoko atu ko eni koe'uhi ko e 'ikai ke *sustainable*. 'A ia ko e fakamatala ia 'i he peesi 34 pea mo e peesi 35 he ko e mahino kiate au ko e me'a ia 'oku ngaohi'aki 'a e fafanga kuo pau ke tō ia hangē ko e koane ko e hā fua e ngaahi me'a ko ē ko ē 'oku uki pea mo e tafa'aki ko eni ko ē ki he *biogas*.

Ko e tafa'aki ko eni ki he sivi kekekele 'i he peesi 45.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Eiki Sea kole atu ki he Fakafofonga ke ma 'ai 'ai tahataha pē mu'a he 'e 'osi ange ko eni ia 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā fua e ngaahi me'a ko eni 'oku tokanga mai ki ai 'a e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Io tali lelei ia he Sea ki'i me'a hifo.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e fakatonutonu fakalao fekau'aki mo e Tonga *Forest*

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e fakama'ala'ala 'uluaki 'oku fekau'aki mo e vaotātā Fakafofonga. Ko e fatongia pē 'o e potungāue ke tokanga'i ko e tā 'osi pea fetongi pea tō, ko e fatongia pē ia 'o e potungāue. Ko hono toe ko ē 'o e ngāue ki he vaotātā 'oku 'i he *Public Enterprise* ia, pea ko e taha ko ena ki he houa palau kātaki pē Fakafofonga ko e Minisitā Pa'anga eni 'oku ne fakahoko mai ko e 'osi pē ta'u fakapa'anga ko e 'osí ia kapau na'e 'ikai ke lava ha ngāue ko e fakafoki ange 'a e pa'anga ia ki ai mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, mālō kapau te u kole au ki ai he taimi ni he 'ikai ke 'omai foki ia ko e me'a ia ko u kole hangatonu ai pē ki he Feitu'una he ko 'eku ma'u ko e pa'anga ko ē na'e 'omai na'e kau ai 'a e pa'anga tokoni mahalo 'a e Siasi 'Ahofitu, ka ko e 'uhinga pē ia e kole pea kapau 'e toki 'ofa mai e Minisitā Pa'anga pea mālō, ka ko u tui ko e faingata'a'ia lahi e vahefonua 'Eua koe'uhí na'e 'omai e seniti ia ke tokoni 'i he taimi ia 'oku te'eki ai ke ta'aki foki 'e he *tsunami* 'a e pausa ko ē 'i 'Eua 'o 'osi 'o 'ave lolo ki he 'Eua ka ko u fakamālō atu he tali Sea.

'A ia ko hono ua 'e 'Eiki Minisitā 'a e tafa'aki ko eni ko ē ki he ngaahi ko ē fafanga heni pē ko e hā ha'ane tu'unga lelei ki he kaha'u.

Tokanga pe 'oku fakahoko e savea ki he lahi masima mo e *chlorine* 'i Tonga koe'uhi ko e uesia 'Eua hili pā mo'ungaafi

Ko e fakamatala mahu'inga eni 'a e sivi kelekele 'oku hā he peesi 45, ka ko e *conclusion* ko eni pē ko e angafangatuku ko eni ko ē 'a e lahi e masima mo e *chlorine* 'oku fai pē ia na'e fai pē 'a e savea ia 'i 'Ahau mo Kanokupolu, ka ko e fehu'i pē 'oku fai takai koe'uhí ko 'Eua na'e afuhia lahi 'aupito 'i he me'a ko eni e mo'ungaafi pē 'oku 'i ai ha tu'unga fakamuimui taha ki ai he koe'uhí ko u tui 'e fiema'u pē ke 'ilo ki ai 'a e kau ngoue kae tautautefito pē ki hoku vahefonua he na'e afuhia lahi pē ko e hā e tu'unga fakamasima mo e *chlorine* ...

<007>

Taimi: 1155-1200

Taniela Fusimālohi : ...mahu'inga ko eni ko ē 'o e kelekele ai ki he'enau ngoue.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngāue ke ngaahi fafanga monumanu 'i Tonga ni

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō Fakafofonga. Ko e teuteu ko ē ki he koane pea mo e fanga moa 'oku fai 'a e ngāue ki ai he 'oku te'eki ai ke fakakakato ia kuo 'osi, 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi 'eka 'oku fiema'u ko ē ki he koane, pea pehē ki he moa 'oku a'u 'a e fanga moa ia ki he miliona. Pea mo e ngaahi 'eka lahi 'aupito ia 'oku fiema'u ki he koane 'eka 'e 1000 'oku fiema'u ko ē ke tō ki he fafanga Fakafofonga. Pea 'oku kei fai pē 'a e fokotu'utu'u ngāue ki ai mālō.

Taniela Fusimālohi : Pea mo e sivi kelekele ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko e hā 'a e fakamuimui taha.

Tali Pule'anga ki he tokanga 'Eua 11 ki ha ngāue ke sivi kelekele hili fakatamaki Sanuali

Eiki Minisitā Fonua : Sea ki'i tokoni he ki he Fakafofonga. Ko e fale'i fakanounou taha fakamolemole 'a e kau fale'i na'a nau ō mai fakatekinikale he mo'ungaafi, ko e efuefu ko eni na'e 'omai he mo'ungaafi tokoni ia ki Tonga ni. Talamai 'e he punake ko eni tō ta'u ka tau utu. Ko hono faka'ilonga homau ki'i muileleu, fanga ki'i matala'i'akau ia 'oku matala tu'o taha pē ia he ta'u ko eni ia 'oku matala tu'o 4 ia he fu'u efuefu ko eni. Kapau na'e 'i ai ha ngoue matala'i'akau 'i 'Eua mahalo 'e mea'i ia 'e he Fakafofonga. Ka ko e talanoa fakasaienisi ia tō pē 'uha tō leva faka'ofa'ofa 'aupito e kelekele 'ikai ha uesia ha māsima ke maumau e kelekele.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea.

Eiki Minisitā Ngoue : Ko ia Fakafofonga na'e kau pē mo 'Eua 'i hono sivi ko ē 'o e kelekele pea 'oku ha pē hono ola 'i he taimi ni 'o tatau pē 'a 'uta mo tahi 'i he ngāue lelei ko ia 'o e efu mei he mo'ungaafi. Mālō.

Tokanga ki he founa 'epoki fo'ou hono tō e 'ufi he ko e ngoue fika 2 hono uta ki muli

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e kongā ko eni he peesi 47 ko u tui ko e fo'i 'epoki fo'ou eni he tō 'ufi pea 'oku ou tui pē 'oku 'osi fai 'e he Potungāue ia hano fakamatala ki he kakai. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai na'a ko e founa eni ko ē he ko e fai foki ko ē ngoue 'ufi 'ikai foki ke u ngoue ka ko e anga pē eni 'eku sio. Ko e to'o e vaotā lahi 'i he taimi 'oku fai ai 'a e tō 'ufi. Ka ko e fo'i founa ko eni hono 'ai ke ngāue'aki 'a e fakatali, 'oku 'ikai ke ma'u ha tā hē hono 'ai, ka 'oku hangehangē 'i he fakamatala 'i he peesi 47 ko e fo'i 'epoki fo'ou. He 'oku mahu'inga foki he ko e 'ufi 'oku fika 2 hono hū atu. Ko ē ko e tēpile ko eni he lipooti, ko e kilo 'ufi 'e 800000 'a ia 'oku fika 2 pē ki he manioke 'oku hū atu, ka ko e ngāue lahi faka'uli'ulia 'oku fai ko ia ki he ngoue 'ufi 'a hono keli ko ia ki lalo. 'I he fakamatala ko eni 'oku talamai ia ai 'e 'ikai ke toe keli 'e 'ai pē ia 'i he fakatali pea 'oku faingofua hono utu mai.

Ka 'oku ou fakakaukau na'a ko e fo'i me'a lelei eni ke toe liliu ia ke toe lahi ange 'a e ngoue ko ē hono 'oatu. Ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni 'oku fika 2 ia ki he manioke 'i he'ene tu'u ko ē he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki 'ikai ke u fa'a lea atu koe'uhi ko u fakatokanga'i hifo 21/22 ko e kongā lahi ia ko e motu'a ni ia na'e ngāue he taimi ko ia. Ka koe'uhi ko e lahi ho'o fehu'i pea 'oku ou loto ke u kau atu tokoni atu ki he me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai kau ki he fakatali. 'I hono fahi ko ē 'o loloto, pea fakatoka leva e paipa ai, pea ko e taimi ko ia 'e fakaheka 'a e 'ufi 'i 'olunga 'e 'alu 'a e 'ufi 'o tau he paipa pea 'e 'alu ia ai. He 'ikai ke toe 'alu ia ki he fo'i me'a loloto ko ē 'oku 'osi fai eni ia 'e he kau *Extension* pea ko e utu ko ia te ke fai te ke utu 'aki pē 'e koe ho'o hele. 'Ikai te ke lava 'e koe toe utu 'aki e huo. 'A ia ko e fo'i puke pē ko e fo'i tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē fahi 'oku 'i ai 'a e 'ufi 'a e me'a ko eni 'oku talanoa ki ai e lipooti ko eni.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko 'eku 'uhinga ia ko e 'epoki fo'ou ia toe kau mo e kakai fefine he tō 'ufi. Ko u tui ko e me'a ia ko eni 'e liunga 2 ia. Kapau 'oku fu'u faingofua pehe na ia 'ai pē fakatali 'o tō ai. Pea ko hono ua he 'ikai ke toe fiema'u ia ke tau hiki mei he kongā kelekele ko eni ki hē te tau lava pē ngoue'i pē kongā kelekele tatau 'i he tō 'ufi 'o toe liunga ua. Ko e me'a ia 'oku ou faka'ofa'ofa'ia ai 'i he fo'i fakakaukau 'a e Feitu'u na mo e Potungāue he taimi na'a ke me'a ai ai ki he 'ai ko eni e tō 'ufi ko u tui 'e 'i ai 'a e kakai fefine te nau fie tō 'ufi.

Ko e fehu'i hoko Sea ko e me'a ko eni 'oku hā mai he peesi 52 ...

'Eiki Minisitā Ngoue : 'E 'Eiki Sea ko e tānaki atu pē ki he ngoue 'ufi fo'ou ko eni. Ko e tokolahi 'o e kau ngoue faingofua ange ...

<008>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Ngoue: ... hono kaiha'asi 'enau ngoue 'a nautolu 'i he founga ko eni neongo 'oku 'a e si'isi'i mo e faingofuá ka ke manatu ko e helepelu ko e pehē atu pē 'a e kaiha'a tata atu ha 'eka ia 'e fiha 'o 'ikai hangē ko e keli ko eni ke tolonga ē mo malu ai 'a e 'a e 'ufi mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u tui 'e 'aonga heni e maama sola ia. 'E ke malu'i 'etau 'etau me'a ko ia 'o kapau 'e 'alu atu ia 'o hoko ia ko e me'a eni ia te ne hanga 'e ia 'o fetongi e vanila taimi ke tau ō tautolu ia 'o malu'i pea ko e kongā e malu'i tonu ke a'u ha maama sola ki he ngaahi ngoue'anga 'ufi.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu te tau pālōti he 'oku ke me'a koe he maama sola kae tuku 'etau ngoue.

Tokanga ki he ngāue ke fakaili 'a e pulopula niu

Taniela Fusimālohi: Sea ko e 'ai mai e ki'i, ko e faka'osi atu pē eni koe'uhí ko e peesi 52 'oku hā ai 'a e 'a e fakaili 'akau ia 'i Fisi 'o toki 'omai ki heni ka ko u pehē na'e 'osi 'i ai 'etau leepi heni na'e tu'u he *Small* ke fai ai e fakaili 'o e me'a tatau pē talo Tonga, manioke mo e siaine.

Ko e tafa'aki ko eni ki he pulopula niu 'e Sea ko u fakamālō lahi ki he toe kamata e me'a ko eni 'e Sea 'oku te sio kita 'i māketi 'oku 'alu pē taimi ia mo e holo 'a e niu motu'u fō iiki pea 'oku neongo 'oku ma'u ai e mo'ui ia 'a e fa'ahinga tokolahi he 'oku te 'alu atu 'o 'ai ke te inu ha'ate fo'i niu mata ko e ki'i fo'i niu ē 'oku talamai ia 'oku pa'anga ia 'e nima sai 'aupito ka koe'uhí 'oku fu'u fuo iiki e 'alu ko ē 'a e niu ia he taimi ni pea 'oku 'ikai ke toe ma'u ha fo'i niu lelei ia ...

Kapau te tau 'eke ki he kautaha ko ē Tinopai ma'u ngata'a 'aupito ha'ane fo'i niu 'a'ana ia ke toe uta atu ka 'oku ou fiefia he 'asi 'a e pulopula niú ke fai ki ai ha tetu'a koe'uhí ke fōlalahi ange e niu 'i he kaha'ú. Sea ko e ko e taha 'a e me'a ...

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e taha fakama'opo'opo mai 'e Fakafofonga 11 'Eua.

Fakamālō'ia e tufa pulopula vesitapolo & 'akau foha 'a e Potungāue Ngoue

Taniela Fusimalohi: Ko ia ko ia ko e fika ua fakamuimiu 'eku poiní Sea ko e fakamālō ki he tufa pulopula ko eni 'oku hangē ko e me'a ko ē nau fakamatala *import substitution* ko e me'a eni ko hono tufa e pulopula 'i he fua e 'akau mo e vesitapolo pea mo e 'akau foha.

Kole ki he Pule'anga ha tokoni ki he holo lahi vanila uta ki muli

Ko e faka'osi Sea 'oku ou hoha'a lahi 'aupito 'aupito ki he me'a ko eni 'oku hā mai 'i he tafa'aki ko ē ki he vanila Sea ko e kilo pē 'e 500 he vanila na'e lava 'o fua he ta'u kuo 'osi, kilo 'e 400 'i 'Eua pea kilo pē 'e 100 'i Vava'u 'oku fu'u fakavalevale ia ke holo pehē Sea tau fai ha tokoni ki ai pea ko u kole ki he Minisitā Pa'anga ke fakakaukau'i mai ha tokoni pē ko e

EU pē ko fē ke mai ke langa'i ai he 'oku tau feinga'i ke tau falala ki he ngoue ko e ma'u'anga mo'ui ia 'a e 'a e fonua ka ko u hoha'a ki hē ko u 'osi kole pē ki he 'Eiki Minisitā ko eni e Fefakatau'aki ke fai mu'a ha ngāue 'a Vava'u mo 'Eua ki he vanila.

Sea ko u fakamālō atu he taimi ko u to'o 'a e taimi ka ko u, ka ko e anga pē ia 'eku fakakaukau ki he lipooti ko eni mo e fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā Ngoue pehē ki he potungāue, *CEO* 'i he ngaahi ngāue kotoa pē neongo e 'a e Kōviti pea neongo mo e hoko 'a e mo'ungaafi ka 'oku tau kei nofo pē hotau makatu'unga ko e ngoue tau ma'u mo'ui mei ai mo tau hao ki ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 6 me'a mai.

Dulcie Tei: Tapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai ko e kamata'anga mo e ngata'anga ka ko e fakama'unga 'etau me'a kotoa pē. Tapu ki he Hau 'o Tongá Tama Tu'i Tupou VI. Tapu ki he Ta'ahine Kuini 'Ofeina 'o Tonga, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Tupou. Tapu ki he Ta'ahine Pilinisesi Pule Pilinisesi Sālote Mafile'o Pilolevu Tuita. Tapu ki he Tama Pilinisi Kalauni Pilinisi Tupouto'a 'Ulukalala mo e Hou'eiki 'o e Fonua. Tapu ki he 'Eiki Sea *Lord* Fakafanua, tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato *Lord* Tu'ilakepa. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga Hu'akavameiliku mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Pule'anga. Fakatapu kia Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki 'o e Fonua. Fakatapu kia Tevita Fatafehi Puloka mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai pea 'oku ou kole ke u fakamalumu atu mu'a he talamalu kakato 'o e Fale 'Eiki ni kae 'atā mo e finemotu'a ni ke fai atu 'a e fakahoha'a ni.

Sea 'oku ou fakamālō ki he lipooti lelei kuo 'omi mei he 'Eiki Minisitā ki he potungāue ni mālō e ngāue. 'Oku ou fakamālō lahi he ngāue ngaahi ngāue kuo fakahoko 'e he potungāue ni ma'a e kau ngoue tautautefito ki he hili ko ia 'a e fakatamaki 'o e puna 'a e mo'ungaafi 'i Sanuali 'a ia na'a ne maumau'i ai e konga lahi e ngaahi ngoue 'i tokanga 'o hangē pē ko 'ene me'a pea mo e me'a ki ai 'a e Fale.

Na'a mou tufa e ngaahi palau tufa e ngaahi pulopula ngoue pea na'a mou 'oatu e ngaahi fale'i kehekehe ki hono langalanga hake e ngoue hili hono uestia tamaki he efu 'o e mo'ungaafi.

<009>

Taimi: 1205 – 1210

Dulcie Tei: ... 'oku ou lave'i na'e kau ia he me'a na'e tokanga lahi ki ai e Kōsilio 'o Tongatapu 6. Ko e tokoni ki he palaú ke palau'i e ngaahi ngoue'anga 'o e vāhengá 'i ha totongi faka'atu'i. Kae lava ke faka'ai'ai e kau ngoué ke hoko atu mo langalanga fo'ou 'enau ngoué.

Mea'i pe Sea pea 'oku mea'i pe 'e he 'Eiki Minisitā Ngoué ko e meimei vaeua ko e pēseti 'e 45 'o e kau fakamāketi 'i Tonga ní ko e kau ngoue mei hoku vāhengá 'a Tongatapu 6, 'o kamata pe ia mei he māketi ko ē 'i tahí, ha'u ai 'i māketi lahí Talamahú. Pea a'u mai ai pe ki he ngaahi māketi ko ē 'i Fanga mo Havelú.

Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakamālō he na'e ta'imālie hoku vāhengá he ngaahi tokoni na'a mou fakahokó.

Ko e tokanga ‘e tahá koe’uhí he ‘oku kau e līpooti ko ení ‘a e ngaahi fakamatala ki he ngaahi ngoue kehekehe. ‘Ikai ngata he ngaahi ngoue tu’upaú ka ‘oku kau ki ai e melení, kavá, vesitapoló. Pea ‘ikai ngata he ngoue ka ‘oku kau ai mo e ngaahi ngāue ‘oku lolotonga fakahoko he Potungāué ke fakamāketi’i ‘o e ngaahi ngoue ko ‘ení.

Ko ‘eku kole ‘a’akú ‘Eiki Minisitā ‘oku ou ‘ilo’i pē ‘oku mahu’inga makehe pe foki ‘a Tongatapu 6 ki he Feitu’una. Ke tuku mai mu’a ha ki’i timi ‘a e Potungāué ke mau ngāue fakataha mo ‘etau kau ngoué he fale’i e ngaahi tokoni ‘oku ala ma’u meí he Potungāué mo e ngaahi hoa ngāué hangē ko e palau ta’etotongi, pulopula mo e ngaahi me’a pehē ‘o hangē ko eni kuo mou me’a ki aí he tālangá. Ke fale’i ki he ngaahi ngoue komesialé ke fale’i e taimi tō ‘o e ngaahi ngoue takitaha. Fale’i e tauhi totonu e ngaahi ngoué, fakamāketi e ngaahi ngoué mo ha toe me’a pe te nau ala tokoni ai ki he kau ngoue ‘o e vāhengá. ‘O hangē ko ia ‘oku tau fanongoa he pongipongi ni ‘a e fakatalí hono ngāue’aki ki he ‘ufí.

‘Oku ‘i ai ‘a e polokalama ‘a e *MORDI* mo e ngaahi fa’ē ‘o e ngaahi koló ki he tō vesitapoló pea ‘oku ou pou pou lahi ke hoko atu. Ko ‘eku kolé te mau fiema’u ke fakalahi e tokoni ko ení ke tofuhia ai e ngaahi koló. Pea ke fakalahi e ngaahi ngoue vesitapoló meí he tu’unga ‘e ma’u mo’ui pē ‘a e fāmilí ki he tu’unga ‘oku fakamāketi’i lelei ‘o lele hokohoko he ta’ú. Pea ke fakamahino ko e ma’u’anga mo’ui pau ‘a e ngaahi fāmilí. ‘Oku lahi pe mo e ngaahi me’a kehekehe ‘oku ou tokanga ki aí ka te mau toki lele atu pe ‘e ‘Eiki Minisitā ‘o fai e fakatangí. Mo e faka’amu pē ‘e tokanga mai ho’o kau ngāué ki he finemotu’á ni mo e kau ngoué mo e si’i ngaahi fa’ē ‘o e vāhengá ki ha ngaahi tokoni te mou ala tokoni mai’aki kiate kinautolu, mālō e ma’u faingamālié Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamālō atu, Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga’i atu ‘oku ulo e ngaahi maama ‘o lahi kae ‘ikai ke fai hoku fatongiá ki he pālótí, telia ho’omou totonu fakaemēmipa he Falé ni. Ka ‘oku ou kole atu Hou’eiki tau mālōlō mu’a ka tau liliu ‘o tui kote fakamolemole. Ko ‘etau foki mai pē ‘anaí ko Ha’apai 12, Tongatapu 6, Tongatapu 5 fakamolemole, Tongatapu 7, Tongatapu 13. Mou fakamolemole pē Hou’eiki Pule’anga ‘oua te mou me’a he te tau, ‘e vave pē kae tuku pe ke nau fiemālie. Tau liliu ‘o Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, toloi e Falé ki he 2

(Toloi ‘a e Fale ki he 2pm)

<010>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kimu’a pea tau liliu ‘o Komiti Kakatō te u fakamanatu atu toe pē houa efiāfi ni ke fakakakato e ngāue e ‘aseníá. ‘O kapau ‘e ‘ikai ke ‘osi e ngāue ko eni ‘i he Fale Aleá tatau ai pē pe ‘e lava e ngāue ko ē ki he lipootí, ‘e toloi ai pē Falé ia ki he uike kaha’ú. ‘A ia ‘oku mahu’inga ke tau taliui ki he taimí Hou’eiki. Tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(*Na’e liliu ‘o Komiti Kakato*)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie ‘Eiki Palēmiá, mālō e laumālie e Hou’eiki. ‘Io Hou’eiki ko e, na’a ku ‘osi fakahoko atu pē ‘aho ‘aneafi, ko e Komiti Kakatō ka ‘oku ke ongo’i pē ‘oku

fiema'u ke to'o ho fetongí pe ko e koté pea 'oku sai ke to'o koe'uhí he 'oku ki'i tu'u he tu'unga kovi 'aupito e 'eá. Tapu atu ki he Hou'eikí, tapu atu ki he kakai e fonuá. ...

<002>

Taimi: 1415-1420

Sea Komiti Kakato: ...Tau loto pē mu'a ke hoko atu mu'a 'etau feme'a'aki hangē pē ko e me'a 'oku me'a mai 'Eiki Sea ka ko e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai 2 'a Ha'apai 12 me'a mai.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea tapu atu ki he Feitu'u na fakamālō atu Sea 'i hono to'o e fohe mahu'inga Komiti Kakato 'Eiki Sea. 'Eiki Sea kimu'a ke u fakahoha'a ko u fie 'oatu e ki'i fakakaukau ko eni talu 'eku foki mai he māhina eni 'e tolu Sea pea u fanongo 'i he ngaahi lea 'oku fakahoko he Fale ni te u fakahā atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha'aku sanitungua ko e setesi na'a ke faka'osi'aki 'anenai pea tau mātuku 'i he *lunch time* 'i he kai ho'atā. 'A ia na'a ke me'a 'o pehē 'Eiki Sea te ke faka'apa'apa'i 'a e totonu 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai 'i he Fale ni. Sea ko u salute atu. 'Oku 'i ai pē ki'i lea 'Eiki Sea 'i he 'akapulu 'i he Manu Samoa 'oku pehē ko e mālietoa. Sea 'oku 'ikai ko ha'aku fakahekeheke ka 'oku hanga 'e he ki'i fo'i sētesi ko ia 'Eiki Sea 'o ne hanga 'o ho'ata mai 'a e 'uhinga 'oku 'omai ai ha lipooti ki he Fale ko eni. Pea 'i he tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he laumālie ko ia 'oku totonu ke hoko ia ko e lēsoni ke mau ako mei ai 'Eiki Sea pea lava leva ke tau ongo'i 'oku tau luelue 'Eiki Sea ki ha kaha'u 'oku fakafiemālie.

'Eiki Sea ko e potungāue ko eni na'e 'i he Feitu'u na, ko u manatu pē Sea ki he taimi ko ē 'o e kei ako, ko e pehē pē ko e kalasi 'eki pē ko e kalasi *agriculture* ko e kalasi ngoue 'oku hangē ia ko ē Sea ha ki'i kalasi 'oku fai e ki'i siosio tukutukuluma nai hangē ia 'oku 'ikai ke fu'u fai ha hoha'a ki ai 'a e tamaiki ako, ka ko u talaatu e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e lipooti ko 'eni, ko e lipooti mahu'inga taha eni 'i ha toe lipooti 'i he fonua ko eni mo e Fale Alea 'o Tonga, pea 'oku hanga he me'a na'a ke me'a mai'aki pea ko u tui Sea ko e laumālie ia na'a ke ma'u. Sea te u feinga pē ke u fakanounou koe'uhí ko e taimi ka kiate au kapau te u kolosi nounou ki he laumālie ko ia te u hanga 'o faka'uhinga 'o pehē ko e lipooti eni 'o e potungāue 'oku 'i ai 'a e peseti 'e valungofulu ki he hivangofulu ko e mo'ui ia 'a e Tonga, pea ko e hā leva ha 'uhinga te tau fakavave'i ai 'a e lipooti ko eni 'Eiki Sea.

Tokanga ki ha visone Potungāue Ngoue ke fakalalakaka'i mo malu'i ngoue/me'atokoni

Sea ko u lele mai he Tokonaki efiāfi lele hifo he hala kuo mamalu e po'uli ki'i afuafu kamata ke angiangi mai e momoko e 'ea 'Eiki Sea fanongo ki he hikuhikule'o e ki'i tamasi'i 'oku kaila mei he tafa'aki ha'u 'o fakatau ha'o toume mo ha'o taufale mo ha'o kato niu fakalaka 'eku me'alele 'Eiki Sea 'ikai ke mato'o e ki'i ongo ko eni 'Eiki Sea mei hoku loto, ko u toe tafoki foki mai 'Eiki Sea ki he ki'i tamasi'i ko eni 'Eiki Sea. 'Oku hanga 'e he ongo ko eni 'Eiki Sea 'o 'omai ki he Fale ni pea 'oku totonu ke hoko ia ko e tūhulu ke fakakaveinga'aki 'a e potungāue ko eni 'Eiki Sea, he ko hono 'uhinga ko e potungāue eni 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'o fālute 'a e ma'u'anga mo'ui lahi taha peseti lahitaha 'a e Tonga.

Sea ko e ki'i fakakaukau ko eni 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea 'oku ou nofo pē he peesi 22 mo e peesi 23 'oku fekau'aki ia palani mo e tu'utu'uni ngāue. 'Eiki Sea ko e uike atu ko u lelelele mai 'i kolo he māketi 'a ena ko ena hala Vuna te u talanoa pē 'Eiki Sea he ngaahi me'a 'oku ofi mai 'Eiki Sea koe'uhí ko e potungāue ko eni. Na'a ku afe atu 'o fakatau e ki'i fo'i meleni 'Eiki Sea pehē mai e fefine Sea 'ikai ke u talaatu 'e au e vāhenga ko ē 'oku 'i ai pehē mai e fefine meleni

faka'ofu'ofa pea u to'o 'alu mo ia 'Eiki Sea fahi'i hake 'Eiki Sea vela 'a loto ia. Na'e 'ikai ke u toe foki au ia Sea ke u fakafoki. Ko e me'a ko ē na'e ha'u ki he'eku fakakaukau na'e pehe ni. 'Oku 'i fē'ia nai 'a e *priority* 'a e Pule'anga, ko 'eku fehu'i pē ia 'a'aku na'a ku fai, pea 'i he 'omi ko ē lipooti ko eni 'Eiki Sea 'oku ou sio ki he palani ngāue ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā ko e hā e palani 'oku mou fai ki he kau fakamāketi ko ē 'oku nau ta'utu ko ē he ve'ehala Sea...

<007>

Taimi: 1420-1425

Mo'ale Finau : ... Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha palepale ia ke nau fakamalumu ai 'Eiki Sea, 'uluaki ia. Ko hono 2 'Eiki Sea ko e, 'oku 'i ai e me'a Sea 'oku 'i ai e ki'i feitu'u ko Vaipoa 'i Ha'apai 'a eni ko eni 'i Foa. Ko u foki atu mahalo ko e māhina eni 'e taha mei ai 'Eiki Sea kimu'a eni 'Eiki Sea pea ke mavahe mai. Ko e feitu'u ko eni na'e vao na'e 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga ngoue ia, na'e ngoue'i pē ia kimu'a pea li'aki ia 'Eiki Sea. Pea na'a ku vakai ki he ngāue na'e fai 'Eiki Sea na'e kamata leva ke tō 'a e ngaahi 'akau kehekehe, huo pea laine pea faka'ofu'ofa 'ene 'asi 'Eiki Sea. Ko e ma'u ko ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ko e palani ia mo e fakalalaka na'e fai ki he feitu'u ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e poini ko ia 'oku 'oatu ko eni 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku ui ko e 'aonga ko ē 'a e silini ko ē 'oku 'ave ko ē ki he Potungāue 'Eiki Sea.

Ko e ki'i kolo ko eni ko Pukotala 'Eiki Sea ko u tui te u lave pē ki ai neongo pē ko e Ha'apai 13 ka tau lea fakalūkufua pē 'Eiki Sea he ko e palani fakalūkufua pē. 'Eiki Sea na'e fakaava ai 'a e fanga ki'i me'a ko eni ko e *bio-gas* 'a ia na'e taki tāuhi e 'api 'i he *bio-gas* lava ke nau ma'u 'enau kasa 'Eiki Sea hūfanga pē he fakatapu pea mei he... Ko e me'a ia 'e Sea 'oku ui ko e 'aonga ko ē 'a e palani.

'I he feitu'u ko eni 'i he Vāhenga Pangai na'e tufa ai 'Eiki Sea 'a e fanga ki'i moa ko e me'a ia 'oku ui ko e 'aonga ko ē 'a e palani. Na'e fai ai 'a e palau pea tufa. Ko e me'a ia Sea 'oku ui ko e 'aonga ko ē 'a e palani. 'E Sea ko e poini ko ia 'oku 'ohake ko ē heni, ko u tui 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a kehekehe, ko e poini 'oku peheni 'Eiki Sea. Ko hono 'omai ko ē 'o e lipooti ko e me'a pē 'oku faingata'a ke 'omai e pa'anga patiseti pea lisi mai mo e ngāue na'e fai, ko e me'a ia 'oku ui ko e ola 'osi fe'unga 'a e lipooti ia 'Eiki Sea.

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu pē 'a e fakakaukau ko eni, 'oku ou fakamālō pē au ki he Feitu'u na Sea pea pehē ki he 'Eiki Minisitā mālō e ngāue. Kiate au ia 'oku 'osi fe'unga pē 'a e ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku talamai ko ē 'a ia ko e olá ia. He ko e lipooti kotoa pē 'oku 'omai 'Eiki Sea ko hono mo'oni ko hono lipooti'i 'o e pa'anga ko ia na'e 'oatu. 'Ikai ke u toe lave au 'Eiki Sea ki he vāhenga 'o e kau ngāue me'a pau pē ia pau ke nau vahe. Ko e me'a ko ia 'oku ou tokanga ki ai, 'oku ou 'oatu pē 'e au ia 'a e ngaahi me'a ko eni ki he 'Eiki Minisitā, 'a ia ko e ngaahi me'a ai 'oku ofi mai ia ki hono fakapa'anga'i. Tautautefito 'Eiki Minisitā ki he ni'ihi ko eni 'oku nau tangutu ko eni he ve'ehala. Ko u tui 'oku tau nofo tautolu he taimi lahi 'o tau lave tautolu ia ki he vāhenga mo e pa'anga *workshop* ko e pa'anga 'o e komipiuta, ko e pa'anga 'o e me'alele fo'ou pea 'oku sai pē ia. Ko e fo'i sētesi ko ia na'e 'ohake ko ē 'anenai fēfē 'a e fiema'u 'a e fefine 'oku tangutu he ve'ehala 'o vela 'ene ngoue, hangē ko e me'a na'e fakatātā ki ai. He ko e fatongia foki ia ko u sio hifo ko e misiona ia 'o e Potungāue ke fakalalaka pea malu'i 'a e ngoue mo e me'atakoni ke fakapapau'i 'oku ola lelei pea a'u ai pē ke hoko ko ha me'a faka-faka'ekonōmika fakakomēsiale ke 'aonga ki he fonua 'oku ui ko Tonga.

Pea ko e taimi pē 'oku tau lava ai 'Eiki Sea 'o 'omi fakalūkufua 'a e ngaahi me'a ko eni kuo lava 'e he Taki 'o lipooti'i 'a e sēniti kotoa pē na'e fakamole ke fai'aki 'a e ngāue, na'e fakataumu'a ki he kakai 'o e fonua ko u tui 'oku fiefia 'a e kakai. Pea ko e fiefia pē 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea 'oku mea'i 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e 'u motu ia 'oku 'atita'i 'a e fiefia ai ai 'a e fiefia ko ē he ola. Tonga ni 'oku te'eki ai ke tau a'u ki ai, ka ko u tui 'e makatu'unga ai 'Eiki Sea 'i he me'a ko u fakamatala atu.

Kimu'a ke u nofo ki lalo 'Eiki Sea 'oku 'oatu pē 'a e fakakaukau fakalūkufua 'Eiki Sea. Ko e pa'anga na'e 'oatu 'Eiki Minisitā kuo ke me'a mai 'o lipooti'i hono ngāue'aki. Kuo ke hanga 'o fakahingoa mai 'a e ngaahi *activity* na'e fakahoko, pea kapau 'oku fiefia ai 'a e kakai, fakafeta'i pea 'oku ou tui ko 'ene kakato ia 'a e laumālie 'o e lipooti 'e 'omi ki he Fale ni. Ko ia pē Sea e ki'i fakahoha'a 'oku fai atu mo e fakamālō. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga Ha'apai 12. Tongatapu 5.

Tokanga ki he fetō'aki ngaahi fakamatala he Lipooti 'i he lea faka-Tonga mo fakapilitānia

'Aisake Eke : Tapu ki he 'Eiki Sea pea pehē ki he Kōmiti Kakato he ma'u 'a e faingamālie ko eni. 'Uluaki pē fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā ko e Feitu'u na foki 'Eiki Sea na'a ke taki fononga mai he fatongia ko eni ka kuo fetongi mai ia 'e he 'Eiki Minisitā lolotonga pea 'oku ai 'a e fakamālō ki he Potungāue he ngaahi ngāue kotoa ko eni 'oku fakahoko he 'etau lipooti mai he 'aho ni ...

<008>

Taimi: 1425-1430

Dr. 'Aisake Eke: ... ko e fakahoha'a pē 'oku ou fai Sea ko e 'uluaki pē ko e 'oku ko e ngaahi fakatonutonu ko u kole pē 'oku lahi 'aupito 'a e fakatonutonu heni ka ko u kole pē mu'a au ke fakamaaka'i pē heni ki he potungāue ko u tui pē ko e lipooti ko eni 'oku tatau pē foki mo e ngaahi potungāue ko e ki'i *division* ia 'e taha 'oku ne teuteu e lipooti manatu'i taimi ko ē 'oku ha'u ai ko ē ki he *CEO* mo nautolu 'oku nau *check* 'oku 'ikai toe ai ha taha ia te ne sivi pea 'oku ha'u ai pē 'o Kapineti 'o ha'u mai ki heni. Lahi 'aupito e 'ū peesi ko eni Sea pea ko u 'ai pē au ke u poini fakalukufua 'e kātaki pē 'Eiki Minisitā toe vakai'i kātoa ko e me'a 'oku hoko 'oku pehe ni kehekehe he ko e 'ū faka-Tonga 'oku 'i ai e 'ū peesi fetōkehekehe 'aki e faka-Tonga mo e fakapālangi 'uluaki ia.

Ua 'oku 'i ai e ngaahi peesi ia 'i he faka-Tonga na'e ha'u ia mei he fakapālangi te'eki ke faka-Tonga'i. Ko e tolú 'oku kehekehe 'aupito e 'ū fakafika ko ē 'a e tēpile mo e fika. Pea mo hono fā 'a e kehekehe ko ē ngaahi fika 'a ia ko 'eku lau pehē pē au ke kātaki he 'ikai ke u toe lau atu e ngaahi peesi ko e poini fakalukufua pē ki he kaha'u ke kātaki 'o 'ai 'aupito ke tonu 'a e fanga ki'i me'a ko ia he koe'uhí te toki lave'i pē foki toe lele pē ko ē fakapālangi pea te toe ki'i vakai hifo ki he faka-Tonga 'ai hake ia 'oku kehe 'a e me'a. Kai kehe poini 'uluaki ia.

Tokanga ki he tu'unga mahu e fonua

Ua Sea ko u ha'u pē ki he ngaahi me'a ko eni 'oku faka'amu pē ke ke fai hano tokanga'i Sea ko e 'uluaki pē ko u fie lave ki he 'uluaki fakalukufua pē ki he mahu ko ē fonua. Ko u tui 'oku

tau fiefia ‘aupito ‘oku mahu e fonua koe'uhí ko e ha'u e to'u meí mo e ngaahi me'a kehekehe ko e me'a foki ia na'a tau hoha'a ki ai ka ko u tui ‘oku lava ‘aupito e konga ko ia ‘o, ‘o nonga pē kakai ‘o e fonua ‘o lava pē ‘a e me'atokoni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fiekaia hotau fonua ni Sea.

Ko e taha foki ia e me'a ‘oku ou pea ko u faka'amu pē ‘o fakamālō koe'uhí ko e kāinga ko eni ‘o Hihifo ‘o Tongatapu 5 ne uesia lahi ‘i he uesia ko ē na'e tō ha'u ko ē ‘a e *tsunami* pea mo e ha'u ko ē mo e efu ko u fakamālō lahi atu kātaki pē ‘Eiki Minisitā pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga ‘a e fetokoni'aki ko ē ‘o lava ‘a e ngaahi ngāue ko ení.

Fakamālō'ia ngaahi fengāue'aki mo e Pule'anga lava ke faitokonia kakai ne uesia he sunami

Ko e me'a lahi ko u fakatokanga'i na'e fai pē tokanga ki ai ‘a e potungāue koe'uhí ko hono ‘ai ko ē ‘o tā e niu mo e ngaahi fu'u ‘akaú ka ko u nau kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ko eni e Ngaahi Potungāue Lalahi ke ‘omai ha mīsini ‘o toe teke ‘aki ‘a e ngaahi kolo pea ko u fakamālō pē kuo, kiate au kuo ‘osi ngāue mai kuo lava ‘a Ha'atafu mo Kanokupolu ne lava pē tā e ngaahi ‘akau pea ‘alu mo e ngaahi mīsini pea mau toe fakatau mai pē mautolu mo e mīsini ka ko e ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi na'e ‘oange mo e ngaahi me'angāue ‘o teke ‘aki ko e tu'u he taimi ni hte na'e ki'i toloi mai ko e toe mai ‘a ‘Ahau, Kolovai ‘osi lava ia, Kanokupolu pehē kuo lava toe pē ‘a Fo'ui pea mo Ha'avakatolo he na'e ‘i ai e ni'ihī na'e ha'u ‘a e peau ko ē mei tahí.

Ko e ‘uhinga lahi ko ení koe'uhí kae lava fai ha palau e ngaahi feitu'u ko ia konga tamaki ka ko u fakamālō atu pē mālō hono tokangaekina ‘o kimautilu ‘i he taimi ko ē na'e tō ai ‘a e faingata'a ko eni pea ‘oku ou fakamālō ‘aupito ‘i he fengāue'aki kuo tau fai ‘oku, ko e kāinga ‘oku nau kei nofo pē si'i kāinga ‘Atatā ‘i lahi taha ‘o kinautilu ‘i kolo ni mo e ngaahi fāmili ‘oku mau fetokoni'aki pē koe'uhí ke, mo e fakamālō ki he kakai ‘o e fonua he tokangaekina kinautilu ‘i he ngaahi taimi faingata'a ko eni pea ‘oku mau hounga'ia ai ‘i he, mo e ngaahi tokoni kātoa, pea ko e fakamālō ki he Ta'ahine Kuini ‘a e tokolahi lahi me'atokoni mo e ngaahi me'a kehekehe ki he kāinga pea pehē ki he Hou'eiki koe'uhí ko e konga kekekele ‘oku mai ke ōmai e mātu'a ‘o nofo fo'ou ai ‘oku ‘ikai ko ha ki'i me'a si'i ia ‘a e fiefia ‘a e kāinga koe'uhí ko e ngaahi tokoni mo e ngaahi me'a ko eni ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakatataua ‘a hono fakamālō'ia Sea pea ko u puke ‘a e faingamālie ko eni koe'uhí ko ‘ene felāve'i pea mo e ngoue.

Sea ko e ha'u ki he fanga ki'i me'a fakaikiiki ko u sio hifo pē ki he fo'i tā heni ‘o e ‘Eiki Minisitā he peesi 11 Minisitā kuo ne mālōlō he fo'i tā he me'a faka'ofa'ofa ‘aupito e fo'i tā e Minisitā he'eku lave'i atu ki ai ‘a e me'a ko e fakamālō atu ‘e ko ia.

Koe'uhí pē na'e tonu ke ‘ai mo ha lanu kulokula hē ka ‘oku sai pē ‘a e fo'i lanu, fakamālō atu ‘a e sio ki he to'utangata ko e fakamālō ai pē to'utangata na'a nau to'o mai e fuka ‘o fai e fatongia pea kuo nau hiki tō tau ko tautolu eni ko e ‘Eiki Minisitā eni ‘oku tau hoko atu ki ai.

Tokanga ki he tuli kau ngāue lelei e Potungāue Ngoue

Sea ko e ki'i poini ‘uluaki ko u faka'amu pē ke fakatokanga'i peesi 14 ko ē ‘o e lipooti ‘oku felāve'i heni pea mo e tokotaha ngāue ko *Dr. Viliami Kami* ‘oku, ne tuli ia he ngāue ‘asi heni ko e kau ngāue na'e tuli kau ai ‘a *Dr. Viliami Kami* ka ko u ‘ai pē au koe'uhí ko e ‘Eiki Minisitā mo e kole ki he 'Eiki Palēmia mahino foki ko e kau ngāue eni ko ē ‘oku kole ko ē ‘o *secondment* ko ē ‘o ngāue he Pasifiki ...

Taimi: 1430 – 1435

‘Aisake Eke: ... *Forum* mo e me’a ko iá. Ka ko u ‘ilo ko e *policy* kimu’á lava pē ‘o ngāue ta’u ‘e 2 pea ‘a ia ‘oku lava atu ai pea tokoni’i. Kae ‘oua ‘e si’i tuli pehe’i he ko nautolu pē te nau ‘omai e pa’anga kiatautolú. Ka ko u ‘ohake pē he’eku tokanga’i e tokotaha ko ení ‘oku kei hokohoko atu e ngāue ia ‘a e, ‘oku tokoni eni ia ki Tongá ni. Ka ‘oku ou kole pe ‘etau fa’ahinga fokotu’utu’u ngāué ke ‘oua ‘e pehē. Hangē ko e, pea ko e poini pe ‘oku ou ‘ohake ‘i he poini ko ia Sea.

Tokanga ki he ‘ovataimi kau ngāue te’eki ke vahe’i talu mei ‘Akosi

Ko e konga hono 2 Sea, ko u ‘alu hifo ki he tafa’aki ko eni kolonitini, ko u vakai pe ki he kolonitini ‘e nau ngāue ko ē ‘anautolu mo ‘enau tu’unga faka’ovataimí. Ka ‘oku ou kole pē na’e ‘osi fakahoko pe ki he ‘Eiki Minisitā na’e si’i kole mai ‘a e tu’unga mātu’a ngāue kolonitini ko eni ‘i mala’e vakapuná, te’eki ai ke ma’u ‘enau vahe ‘ovataimí talu pea mei ‘Aokosi.

Ka ‘okú ke mea’i pe foki ‘e ‘Eiki Sea ko e kau ngāue ia ko ení tatau mo e kasitomú ‘oku totongi pe kinautolu ia ‘e he ngaahi kautaha ko ē ‘oku nau ngāue tatau pē he mala’e vakapuná pe ko ha ngaahi ngāue kehe ‘i loto fonua. Ka ko e mālō naá ku ‘osi fakahoko ‘e au ki he ‘Eiki Minisitā ka ko e, pea mo e fakamālō talamai ‘oku fai e ngāue kiate kinautolu. ‘A ia mahalo kuo teu foki e Kilisimasí pea ko e me’a ia ‘oku nau si’i tokanga mai ai ki he tafa’aki ko iá Sea.

Tokanga ki he fua fatongia ko ia kau ngāue

Ko e me’a ‘e tahá ‘i he peesi 15 ko u fakamālō pe ko u sio hifo ki he ‘a e tokangaekina ko ē *PMS*, ‘a e fua fatongia ko ē ‘a e kau ngāué. Pea ‘oku ou tui kau eni ia he Potungāue lelei ko u sio hifo ko e kau ngāué na’e 187 kátoa. Ko e toko 63 na’a nau ma’u ‘enau peseti ‘e 5, ‘a ia ko e taupotu tahá ia. Pea hoko ai e toko 70 pea toko 27, ‘a ia ko e mahino ko e toko 25 he toko 187 ko ení ‘ikai ke nau kau nautolu.

Kaikehe ka ‘oku kau eni ia he Potungāue mahalo ko e ki’i ta’etokanga pe ‘ikai ke tonu e līpootí. Ka ko u sio fu’u sai ‘aupito ‘enau *PMS* ko ē ‘a e kau ngāue. Kae fakamālō he ‘oku mahino ‘oku tokangaekina e totonu ‘a e kau ngāué. He ko e taimi ‘oku hikihiki e koloa ko e ma’u ‘enau peseti ‘e 5, peseti ‘e 3 e hiki ko ē ‘enau vahé, tokoni lahi ia ki he ngāue ko ē ‘a kinautolu.

Tokanga ki he ngaahi me’a ki he fakatau fakapule’anga

Ko e ki’i me’a hono hokó ko e felāve’i mo e *procurement* peesi 40, ‘oku kau eni heku neongo ‘oku te’eki ke u ma’u ‘e au e līpootí ‘ātitá. Ka ko u fakamālō pe au ki he Potungāué ‘oku kau eni ia he Potungāue ko u sio hifo ko e tēpile ko eni 2.6. Na u pehē talangofua kakato, ‘ikai toe ‘i ai ha’anau me’a ‘anautolu na’e fehalaaki. Kau eni ia he Potungāue ‘oku sai ‘aupito, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pe ko e fehalaaki e taipé ‘o 0 pe ko ha fo’i me’a. Ka ‘oku ou fakamālo pe au koe’uhí ‘oku mahino ‘oku nau tulituli ‘aupito ki he tauhi ‘o e tafa’aki ko iá. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō ai.

Kole ke fai hono sivi kelekele ke lava pe fakahoko ‘i Tonga ni

Peesi 45 Sea ‘oku ‘asi ai ‘i he kupu 3.4.1 ‘a e ngaahi sivi ko eni ‘oku fai kelekele ‘o kei ‘ave ki Fisí, ki’i Kolonivia ko ē ‘i Fisí. Ko u kole atu ‘Eiki Minisitā ‘ai ke ‘ai ha’atau me’a heni, ko e me’a foki eni na’a tau ako he’etau Potungāue Mo’uí ko ē he fa’a fai pe ko ē sivi ‘o ‘ave ki Nu’usila. Ka ko e ngaahi ‘ahó ni ko u tui ko e ngaahi me’angāue ko ení te tau lava pe heni, hangē ko Hango. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ‘apiako ‘oku nau ako atu pē ai mo fai e ngāue ko ení.

Ka ko e kole pe ‘oku ou tui ko e fakalalakaka ko u tui ko e konga ia ‘oku ke lave’i mai he lipootí. ‘Oku ‘i ai pe fiema’u ngaahi naunau pehē ke lava ‘o fai’aki ‘e tau ngāué ‘i Tongá ni pē. Kae ‘oua te tau toe fe’alua’aki holo ‘i muli ‘i he ngaahi konga ko iá.

Fokotu’u ke tokanga makehe Potungāue ke holoki hifo tu’unga koloa hu mai mei muli

Ko e konga ‘e tahá Sea, lave pe ki he tafa’aki ko eni ki he me’atokoní peesi 97, ‘asi he peesi 97 ‘a e fakamatala mahu’inga ai felāve’i ko ē pea mo e lahi ko ē koloa hū mai mei mulí ‘i he me’atokoní mo e kakano’i manú. Pea ‘oku ‘asi he lipooti ko ení peseti ‘e 45 ‘o e ngaahi koloa ko ē ‘oku tau hū maí, ‘oku lava pe tautolu ‘o tō heni mo ‘ai e fanga monumanu ki ai. Ka ‘oku ou tui ko e fo’i me’a mahu’inga eni ia kapau ‘e fai ha tokanga mavahe ki ai ‘a e Potungāue Ngoué mo tau fengāue’aki fakataha. Feinga’i ke holoki e fika ko ení koe’uhí ke tau lava pe kitautolu ‘o lava fakasi’isi’i atu e ngaahi koloa ko iá, te tau lava pe heni.

Ka ‘oku ou fokotu’u atu au kapau ‘e 45 he ta’ú ni, ha’u he ta’u kaha’u holo hifo ‘o 30, ta’u hoko maí 20, ‘alu’alu hifo ai pē, hifo ai pē ia. Ko u tui ‘e tokoni ‘aupito ke tau lava pe tautolu ‘o matauhi pe kitautolú Sea.

Ke tokangaekina e Lao Me’atokoni

Ko e konga ‘e taha Sea ‘i he peesi 106, ko e konga ko eni hono tokangaekina ko ē ‘a e me’akaí. ‘A ē ko ē ‘oku ui ko ē ko e lao, ‘oku ‘i ai foki ‘etau lao ki he me’atokoní, ‘a ē ku ui ko e ko e CODEX ko e CODEX. He ‘oku kau foki eni, fiema’u e me’atokoni kotoa pē ‘i Tongá ni, ngaohi ‘i Tongá ni ‘oku ha’u mei muli. ‘Oku ‘i ai e ki’i faka’ilonga ke lava pe ‘o lau ...

<010>

Taimi: 1435-1440

‘Aisake Eke: ... ko ‘ete lele atu ko ē ki tu’apule’angá ‘oku mahino pē ko e fo’i mā pe ko e hā, ‘oku ne ‘osi talamai ko e hā e me’a ‘i lotó. Pea ‘oku ‘asi pē heni ko e taha ia e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ki he kaha’ú ke, ke lava fakahoko lelei e lao ko iá. He ko u tui kapau ‘e lava eni koe’uhí ke lava leva ‘o mahino ko e me’atokoni ‘oku tau ma’ú ‘oku, ‘oku lelei pea, pea tau ‘ilo ko e hā e me’a ‘oku ‘i aí pea ‘e tokoni pe ia ki he ngaahi pisinisi. ‘A ia ko e konga pe ia Sea ko u, ko u pehē ‘oku tonu ke fai ha sio ki ai.

Tokanga ki he ‘ikai faka’asi he lipooti ‘a e ola e sivi ngaahi falekai

Ko hono hokó ko e toe foki pē ki he peesi 98, peesi 98 ‘oku felāve’i ia mo hono sivi ko ē fanga

ki'i fale, me'atokoni. 'Asi heni na'e fai e sivi 'i he ta'u fakapa'anga 'i Tīsema e 21 pea pehē mo e Sanuali ki Sune 2022. Ko e me'a pē 'oku 'asi ia hení ko e, ko e 'ū vahe ko ē 'o e 'ū falekai pea mo e 'ū feitu'u ko ē falekoloa movetevete na'e sivi. Kae 'ikai ke 'omai he tēpile ia ko ení, ko hai 'ia nautolu na'e tali, ko hai 'ia nautolu na'e 'ikai ke tali. 'Oku ou kole pē au ki he kaha'ú 'oku mahu'inga 'aupito ke, 'a e tafa'aki ko iá koe'uhí ko e hā e ola, koe'uhí ko kinautolu ko ē 'oku 'ikai ke paasí pea fai ha ngāue kia nautolu. He 'oku tau lave'i ko e me'atokoni ko e me'a mahu'inga ia koe'uhí ke tokoni ki he'etau fakalalakaka ko ē pea mo e mo'ui lelei e kakaí 'i he'ene 'alu ko ē ki he kaha'ú.

Sea ko e faka'osí pē ko u tui ko e, ko e lipooti ko ení fakamālō, ka ko u tui ko e taimi tatau ko e fokotu'u fakakaukau pē. Ki he fakakaukau ma'ulalo 'a e motu'á ni ko e, ko e me'a 'a e potungāue 'oku fu'u mafola. Lahi e ngaahi me'a 'a e, 'oku fai e tokanga ka 'oku tonu ke fakama'opo'opo mai ha ki'i me'a. Ka ko u tui ko e me'a lelei e peseti 'e 45 ko ení 'a e lahi e koloa 'oku tau kei hū mai 'e lava pē 'o 'ai hení na'a ko ha me'a ia ke tau nofō ai. He 'oku felāve'i pē mo e monumanu mo e ngaahi tō vesitapolo mo e me'akai kae lava e tāketí holoki 'aki e fika ko iá 'i he fononga atu ki he kaha'ú. Ko ia pē 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fika 7. 'I ai ha me'a te ke me'a ki ai koe'uhí na'a ku 'osi *note* hifo pē.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Tapu ki he Seá pea tapu ki he kau Mēmipá. Ko e, ko e mahu'inga foki e lipooti ko ení Sea kiate kitautolu faitu'utu'uní. Mahalo pē na'a ku 'osi lave ki he, 'oku 'ikai ke u fiemālie ki he lipooti na'e 'ave ki he 'Ene 'Afió ka ko e makatu'unga pē he me'a tatau, fu'u lahi e *information* 'oku tukuange mai ki he Fale ni.

Tokanga ke ngāue Fale Alea ki he tokosi'i kau ngāue Potungāue Ngoue & si'isi'i ngaahi ngāue fakalalakaka va'a fekumi ki he 'akau

Ko e fakakaukau ko ē 'a e motu'á ni kapau te u kamata pē mei he peesi 17. Ko e mahu'inga ko ē kiate au e tēpile fika 'uluaki fika ono 1.6. Ke fakamakatu'unga lelei 'a e pa'anga 'oku vahe'i 'e he Fale ni fe'unga mo e 10 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2021/2022. Pea na'a ku 'amanaki 'e 'ata maama mahino ange 'a e ola 'o e ngāue ko iá 'i he lipooti ko ení. Ka ko e vakai 'e he motu'a ni ki he peesi, peesi 57, hono fakamā'opo'opo mai e ngāue mo e ngaahi pole hono, mo hono solova'anga. He ko e, ko e me'a ko ení Minisitā 'i he fakakaukau 'a e motu'á ni, totonu ke 'asi mai eni 'i he fokotu'utu'u patiseti mo e polokalama ngāue 'o e ta'u fakapa'anga hokó.

Ko e ngaahi tefito'i pole pe ko e matavaivai. 'Oku ou faka'amu Sea ke hoko e 'ū me'a ko iá ko ha, ko ha lekooti ngāue ke tau ngāue ai. He ko e fakakaukau ko ē lipooti ke tau tali ka ko 'etau talí pea fēfē ai. 'UHINGA ia 'oku ou loto ke lave'i e ngaahi, ngaahi matavaivai e potungāue ke taimi ko ē 'oku fokotu'utu'u mai ai 'enau polokalama he ta'u hokó mo e kole mai e patiseti ke 'oangé, 'oku 'uhinga mālie kia kitautolu. 'I he fo'i kupu 'uluaki pē Sea 'oku 'asi ai, 'asi mata'ā'ā tokosi'i e kau ngāue ki he tafa'aki ko ení mo e si'isi'i ha ngaahi ngāue ke fakalalakaka 'a e va'a fekumi ki he 'akau ki hono fakatupu mei ai ha ngaahi pulopula.

Ko e *indicator* eni Sea. Ko e, Sea kātaki, ko e 'omai angé ha'o ki'i fo'i lea faka-Tonga ki he fo'i lea fakapālangi ko iá he 'oku 'asili ai 'oku, ko ho'o lipooti foki eni pea 'oku ki'i lahilahi lea fakapālangi pē mo ia ia. Pea 'oku ...

Taimi: 1440-1445

Sea Komiti Kakato: ...Sai Fakafofonga ē me’a hifo ki lalo ka u ‘oatu e fo’i lea faka-tonga ko ē te ke ngāue’aki. Ko e fo’i lea faka-tonga ko ē ke ngāue’aki ko koe lelei taha na’e fili ‘e he kakai. Pea ‘oku tonu ke mahu’inga ange ‘a e lea faka-tonga he lea fakapālangi ‘oku hangē ko ē ‘oku ke ha’u ‘o ‘omi ho’o faingata’a’ia ki he Fale ni pea mau faingata’a’ia kātoa pē mautolu ko ho’o faingata’a, ha’u ‘o kumi e palani kuo ‘osi ‘i ai e palani ha’u ‘o kumi e ‘esitimetri ‘oku ‘osi ‘i ai e ‘esitimetri. Ko e Falaite me’a ki he potungāue ‘o ke vakai’i ‘a e me’a ko ia pe ‘oku ‘i ai ha me’a ai ‘oku ke fiema’u ke ke mea’i ‘e ‘oatu ia ‘e he potungāue. ‘Oku ‘ikai ke ngofua e fakakāinga he Fale ni ‘Eiki Sea ‘e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Kātaki pē Sea ko u ki’i kamata ‘ai hake pē au e fo’i lea ko u manatu’i na’a ke fakatokanga mai te u hoko atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni kuo pau ke ke lea faka-tonga.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e lipooti foki eni ‘a’au. Ko e ki’i tēpile ko eni he peesi 157 ‘oku ‘i ai e fo’i lea ko e *KPI* he ko ‘eku ‘uhinga ke ‘omai ange fo’i lea faka-tonga ki he *KPI* kia au ke u ngāue’aki ke ‘oua te u toe he ‘oku ‘ikai ke u toe lava au ‘o toe kumi ha fo’i lea ko e ‘uhinga ‘eku fakatokanga atu Sea ke ‘ai pē mu’a ke faka’ata’atā pē he ko u fakatokanga’i pē ko e kau Minisitā mo e kau Fakafofonga kehe ‘oku nau ngāue’aki ka ‘oku hangē ‘oku ke ta’ofi e motu’a ni pea hangē ‘oku ne fakangatanga ‘eku fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga fakamolemole ko e tu’u he taimi ni ‘oku ke hanga ‘e koe ‘o fakafaingata’a’ia’i ‘etau ngāue he taimi ni ‘atautolu ‘oku lahi ho’o ngāue’aki ‘a e lea ko ia, pea ko ‘eku fakatokanga atu pē ki he Feitu’u na ‘oku fu’u lahi te ke kumi e mo’oni’i me’a koe’uhí ke ke hanga ‘o ‘ai ke ‘ulu’akaua ‘a e ngāue ‘a e motu’a ni kae hili ko ia ‘oku napangapangamālie ‘eku ngāue tufotufa tatau mo taau hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Ha’apai 12 ‘oku totonu ke u faka’apa’apa’i kimoutolu ko e kakai na’e fili he kakai ‘o e fonua. Hoko atu e Feitu’u na ho’o fehu’i he kapau ko ho’o fakahangatonu mai ki he motu’a ni ko u kole ke ha’u mu’a ha taha ia Sea ka u hifo kata tipeiti ka ke mahino ki he Feitu’u na ‘a e tu’unga tatau ko ē mo taau ‘oku totonu ke fai ai e tipeiti.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, na’e ‘ai au ke u fokotu’u ke u ‘alu atu au ‘o Sea ka ke ha’u koe tipeiti.

Sea Komiti Kakato: Ke ke ha’u ‘o toe ‘ai ‘o kovi kapau ‘oku kovi pē ho’o me’a mai hena pea ka ha’u heni ‘o ‘ai ke tau toe kovi ‘aupito.

Piveni Piukala: Malo Sea. ‘Ai mu’a ke u fakakakato atu ‘eku fakakaukau ‘i he lipooti Sea ‘a e mahu’inga ke tau fakatokanga’i ‘a e ngaahi matavaivai ko e hā hono ‘uhinga te tau lava ‘o toe muimui’i ‘a e ngaahi matavaivai ko eni he fokotu’u polokalama mai ‘o e ngaahi ta’u fakapa’anga. Ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Omāi ha me’a fo’ou kuo mahino kiate au ‘a e ‘ū me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ko e me’a tatau pē kuo ‘osi ‘omi ‘e he kau Mēmipa pea tali ‘e he ‘Eiki Minisitā. Ko e ‘uhinga ko ē ‘oku fiema’u e kau ngāue koe’uhí ‘oku lolotonga ‘i he malumalu ‘o e *PSC* ka ‘oku tuai ‘enau ngāue ke fai mo tukuange mai e ngaahi ngafa fatongia kae hoko atu ‘a e kau ngāue, ‘ai mai ha kupu ‘e taha.

Paula Piveni Piukala: Ko e makatu'unga foki ia Sea 'eku fakatalanoa he ko e me'a ni 'i he lipooti kotoa pē 'e 'omai pē me'a tatau kai ke lava 'e he ngaahi mafai 'oku nau fekaungatonu 'o vete. Ko e 'uhinga ia e mahu'inga ke hanga he Fale ni 'o sivilisi'i.

Sea kātaki ko e kongā 'e taha 'oku ou fie lave ki ai kimu'a ke u lave mai ki he va'a me'atokoni. Na'e lave e Fakafofonga Ha'apai 13 fekau'aki pea mo e ngaahi tu'unga 'oku 'i ai 'a e māketi, ke tau hanga 'o fakatokanga'i ko e māketi 'oku nofo ia he *Public Enterprise*, ko e ngoue 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane ...ka ko 'eku poini 'oku hanga 'o 'ohake ke tau fakakaukau mu'a ki he anga 'etau fakahoko fatongia ke tokoni ki he *Executive* ke lava 'o *re-align* lelei 'a e ngaahi fiema'u ko eni. 'Oku mo'oni 'aupito e 'isiū ko eni e ngaahi maketi 'oku tu'u holo he ngaahi ve'ehala pea 'oku tau 'ilo kakato pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a mālōlō'anga lelei. 'Oku mahu'inga ke fakakaukau'i 'a e ngaahi fakakaukau ko ia...

<007>

Taimi: 1445-1450

Paula Piveni Piukala : Kau foki mai ki he va'a e me'atokoni na'e 'i ai 'eku ki'i tokanga mavahe ki ai. Kae kimu'a ke u a'u ki hono kakano, na'a ku mahu'inga'ia ke u sio pē ko e hā 'a e matavaivai ..

Mo'ale Finau : Sea ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Tali e tokoni?

Mo'ale Finau : Ki'i tokoni pē Sea ko e ki'i fakamahino pē 'a e 'uhinga ne u lave ai ki he māketi, he ko e taha ia e misiona 'a e Potungāue mea'i pē 'e he Feitu'u na ko hono tokoni'i 'a e ngoué ke 'alu 'o a'u 'o fakakomēsiale mo faka'ekonōmika. 'A ia pea 'oku malava pē foki ia Sea ke ha'i mai ha ongo fo'i Potungāue 'e 2 ke 'alu pē 'o ha'i 'a e *Enterprise* pea mo e Ngoue. Ko e 'uhinga he 'ikai ke a'usia 'a e fo'i misiona ia 'a e Potungāue Ngoue 'o kapau 'oku ha'u 'a e kau ngoue ia 'o faingaā'ia he ve'ehala 'A ia ko e 'uhinga ia na'a ku hanga 'o 'ohake e fo'i me'a ko ia Sea toe fakatonutonu mai pē kapau 'oku hala e motu'a ni, ka ko 'eku tui, ko e fa'ahinga tu'unga eni 'e lava ai ha Potungāue 'e 2 'o na fetakinima 'ena patiseti 'o fakahoko hono langa hotau fonua 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea tapu mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Sea ko 'eku ki'i fakatokanga atu pē Sea ke foki mai mu'a 'etau tipeiti ki he lipooti. Ko u tui ko e 'alu 'etau tipeiti 'atautolu ia ki he palani mo e patiseti mo e ngaahi me'a ko ē ke fai ka 'oku ou kole pē ke foki mai pē ki he 'etau lipooti kae nounou 'etau feme'a'aki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Paula Piveni Piukala : Fakamālō pē au ki he tokoni mo e fakatonutonu, Sea ko e mahu'inga ko ē ko ē palani pea ko e lipooti mai eni mei he palani mo e patiseti. 'A e me'a na'e vahe 'e he Fale ni ke nau ō 'o fakamoleki pea ko e lipooti mai eni hono ola. Ko e fatongia leva 'o kitautolu ke tau sivilisi'i pē 'oku fe'unga e ola fakatatau ki he pa'anga na'e fakamoleki he ngaahi polokalama. Ko e 'uhinga ia 'eku feinga ke u sio ki he ola Sea hangē ko e talanoa fakatātā na'e fai 'e he Tongatapu 5 kimu'a. Ko e me'a ia na'e 'eke 'e he Pule Ngāue ko e ola. Na'e toki kovi e ola pea ne 'eke mai e founa, 'o pehē mai. Ko e hā e founa na'a ke malu'i 'aki 'eku koloa. Ko e tali atu na'a ku tanu 'e au he na'a ku ilifia. Sio ko e taimi ia na'e fakahinohino mai ai e Pule Ngāue koloto ke ke 'ave ki ha pangikē founa ngāue ia Sea. Ko e

‘uhinga ‘eku fakatalanoa kapau ‘oku tau sio ki he ola ‘oku kovi pea tau talanoa leva kia kinautolu fekau’aki mo e founa. Kae 'oua ‘e tuku pē ia ke ‘alu pē he ko e pa’anga tukuhau eni ‘a e fonua pea ko e ‘uhinga ia ‘etau ‘i Fale ni Sea.

Peesi 106 Sea ‘oku peheni *section 7.6* Ngaahi fokotu’u mo e halafononga ki he kaha’u fekau’aki mo e me’atokoni. Ko e ‘uhinga ke tau fakatokanga’i lelei. ‘Oku fiema’u ke fakaiviva ‘a e Va’a Me’atokoni ki ha taukei fe’unga ke nau lava fakahoko lelei ‘a e ngaahi fatongia fakalao ‘o e Va’a Me’atokoni. Sio ko e matavaivai ē. Ko e fehu’i leva. ‘E *address* fakakū ē ‘e hai? Ko ‘eku ‘uhinga ko ia ‘eku hanga ‘o *highlight* he ko e me’a eni ‘e ‘omai ‘aki ‘a e polokalama ngāue fokotu’utu’u patiseti ‘o e ta’u fakapa’anga hoko, ka ‘oku ‘omai ‘a e lipooti ko eni neongo ‘oku te’eki ke ‘omai ‘a e 22/23 ka ko e 20/21 eni.

Poini fika 2 ‘oku fiema’u ha ngaahi faingamālie fakapa’anga me’a fakapa’anga eni ke ne fakakakato hono toe fakafoki mai hono ngaohi ‘o e me’atokoni fakalotofonua. Ngaahi *industry* me’atokoni – *food industries* ‘i Tonga ni. Ko ‘eku ‘uhinga ko ia ngaahi me’a ko eni Sea ko e ‘uhinga ‘eku **highlight** ke tau, ‘o kapau ko e ngāue ‘a e Kalake ke ne hanga ‘o nouti ‘a e ‘u me’a ko eni ke ‘omai ki he fakataha’anga ni kae 'oua ‘e tali pē lipooti ‘o paasi pea ‘ikai ke toe tokangaekina ia. Ko e ‘uhinga ia ‘eku hanga ‘o ‘ohake..

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga ē ‘ai pē kau ki’i tokoni atu pē ki he Feitu’u na fakamolemole. Ko e taimi ko ia ‘oku hū mai ai ‘a e kau Mēmipa ki he Fale ni pea tufa atu ‘a e naunau, ‘oku ou kole atu ke ke lau mu’a ho’o naunau. Lau ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘a ia ‘oku ke me’a ‘aki ‘i he Fale ni. He’ikai pea he’ikai te ke talamai ke ke me’a mai, me’a eni ia ia ‘a e Kalake. Me’a ia ‘a e Feitu’una ke ke me’a mai ‘o kumi ‘i he Fale ni ‘i he naunau kuo ‘oatu. ‘Osi ‘i ai e palani ngāue. Ko e lipooti ko eni ko e ngāue kuo malava. Kapau te ke me’a ki he me’a ko eni kotoa ko ē kuo ‘osi me’a ki ai ‘a e kau Fakafofonga ‘oku ke toe me’a mai pē koe he me’a tatau pē. ‘Oku ou hanga ‘o hiki ‘a e me’a ko ia he’eku pepa koe’uhi ‘i he Tu’utu’uni kapau leva kuo mahino kiate au te u talaatu pē ki he Feitu’u na ke ke me’a ki lalo te u pālotti au.

Paula Piveni Piukala : Sea,...

<008>

Taimi: 1450-1455

Paula Piveni Piukala: ... ‘Oku faka’apa’apa pē au ki he Feitu’u na ‘ilo pē ‘e au ko e tangata lelei pē koe ia. Kae ‘oua mu’a te ke fakamanamana’i pē te ke hanga ‘o ta’ota’ofi ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: ‘A e fakakaukau ‘a e motu’a ni.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo he te u ‘ave leva ‘a e Feitu’u na ‘oku ke ngāue’aki e fo’i lea ko e fakamanamana he Sea ...

Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke fakamana ... me’a ki lalo Fakafofonga.

Piveni Piukala: ‘Ave ‘e koe au ki tu’a. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui ...

Mateni Tapueluelu: Sea.

Piveni Piukala: ‘Oku totonu ke ke ta’ofi pē ‘a e le’o ‘a e kakai ‘i Fale ni.

Mateni Tapueluelu: Ki’i tokoni atu pē Sea ki he ...

Piveni Piukala: He kapau he ‘ikai ke tau longo’a’a ‘i Fale ni ‘e longoa’a ‘a tu’a.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Fika 7.

Paula Piveni Piukala: Nonga ‘a tu’a he ‘oku tau longoa’a ‘i Fale ni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Fika 7. Me’a mai Tongatapu 4.

Tokanga ke fakamahino Pule’anga ‘uhinga tuai ai ngāue PSC ke fakatokolahi kau ngāue Potungāue

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko u tui pē ‘e Sea ‘oku ‘i ai e poini ‘i he me’a ko eni ‘a Tongatapu 7 ke muimui’i he ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘oku ‘i ai e uesia ‘a e fekitoa ko ia ‘a e ola ‘oku fekumi ki ai pē ‘oku kumi ‘a e Potungāue Ngoue ha’ana ‘a nautolu ‘a e Lipooti Fakata’u ko eni.

‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai Sea ko ‘enau fiema’u ko ē ‘a e kau ngāue ke fakatokolahi pea toe pa’anga ki ai ka ‘oku talamai ko ‘ene lōloa ko hono ‘uhinga ko e tali ki he PSC ko u tui pē Sea na’a tokoni kae me’a mai pē Pule’anga ko e hā ‘oku lōloa pehē ai ‘oku a’u ia ‘o mahina ‘e taha he ko e fo’i tali ko ia ‘oku ne uesia ‘e ia ‘a e ola ‘oku kumi ki ai mo e fiema’u ‘oku fiema’u ‘e he potungāue ko eni. Ko u tui kapau ‘e tali mai Sea ‘e ‘i ai e fakafiemālie he mātu’a ko eni mahalo na ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga lelei ‘oku ‘ikai foki ke mau ‘ilo ‘oku ‘ikai ke mau ‘i loto na’a lava ‘o tokoni mai pē e Pule’anga ‘o fakamatala’i mai e ‘uhinga ‘oku fu’u fuoloa pehē ai ‘oku ‘i ai e ngaahi keisi Sea ‘oku fakahoko mai ka mautolu kuo a’u ia ko e ‘osi ‘initaviu e kau CEO ‘osi ‘ova ia he māhina ‘e taha e tali tali fuoloa. ‘A ia mahalo ko ia ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga mai ko ē ki ai ‘a eni ‘oku fakalau atu he tēpile ko eni ‘oku ‘asi he lipooti ‘a e ‘Eiki Minisitā na’a tokoni mai ai e Pule’anga ai ‘Eiki Sea pē ko e hā ‘oku fuoloa pehē ai e PSC pē ko e founga ngāue pē ia pē ‘oku ai ha me’a ‘oku palopalema mālō Sea ka ko e tokoni atu pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga ‘o Tongatapu Fika 4 ‘oku mahino ‘aupito ‘aupito e me’a ‘oku ke me’a mai ki ai pea kuo ‘osi tali mai pē ia ‘e he Pule’anga *issue* ko ia ‘anenai ‘aneuhu faai mai ai ‘o a’u mai ki he taimi ni.

Ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai ‘a e ‘uhī ko ho’o me’a mai Tongatapu 7 ‘oku ou fakamanamana’i e Feitu’u na ‘ikai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘oku fakamanamana’i e Fale ni ko ‘eku fakatokanga pē ‘i hoku ngafa fatongia fekau’aki mo e ‘ū me’a kuo ‘osi fai e feme’a’aki ki ai pea kuo mahino ia ki he motu’a ni. Pau leva ‘oku toe ‘i ai ha me’a fo’ou pea ‘omai e me’a ko ia ka ‘oku ‘ikai ke u sai’ia ho’o me’a mai ‘oku ou fakamanamana’i e Feitu’u na pea mo e taha talangofua ki he Fale ni ‘oku ko e sio ko e fakamanamana eni ‘oku ke fai he Feitu’u na ‘oku ke me’a mai ‘e longoa’a ‘a tu’a, ‘ikai ko e kakai ‘o e fonua kuo nau ‘osi maama nautolu pea nau mea’i lelei ‘a e me’a ‘i he Fale ni ka ke faka’osi mai ka tau pālōti.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fokotu’u atu ‘e au e lipooti ‘ikai ke u toe malanga au he ‘ikai ke u toe malanga au heni kae ‘oleva kuo fetongi koe mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko u pou pou atu ki ho’o fokotu’ú. Ka ke fai ‘i he founa vave taha ‘a e me’a ko ena ‘oku ke loto ki ai ‘o kau ki he motu’a ni ko au ‘oku ou fie tipeiti au ...

Paula Piveni Piukala: Tuai pē ko hono toe tāpuni e ‘a e ... ‘e ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea mo e fakataha ‘Eiki. Ko u fakamālō pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e lipooti kuo ‘omai pea ‘oku ou tui kuo napangapangamālie ko e ngaahi me’a pē ‘oku ‘ohake pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e felāve’i ‘a e motu’a ni mahino hangē ko ena ko e uta ki mulí mahino ‘aupito pē ko e lahi taha ‘o e uta e ngoue ia ki mulí pea na’e kau ai pē ai e kāinga ‘o e Kolo ‘Eiki pea na’a nau fa’a kole mai pea ko u ‘osi fakahoko pē ki he kāinga Tevita kole atu mu’a ka ‘oku tuva mo kanokovi pea ‘oua mu’a ‘e ‘oange pea ‘oku ou tui faka’inasi ai e kau ngoue pea ko e taha ia e ngaahi fale’i ke fai ‘e he potungāue ko eni he ‘oku hoko foki e me’a ko ia.

Mahino ‘aupito pē ki he motu’a ni ‘oku ‘amanaki ke langa e fu’u *packhouse* lahi ‘i Vaini ‘i he tokoni ‘a e Pule’anga ‘Aositelēlia pea ‘oku mahino pē ‘a e ngāue ‘a e potungāue ko eni ki he ngaahi me’a ko ia. ‘Oku ou fakamālō au ki he ki he Feitu’u na ‘i he taimi na’a ke to’ofuhe ai kae pehē ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku lolotonga lele pē ‘a e tufa ‘o e ngaahi pulopula ngoue kau atu ai mo e ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

Tevita Puloka: ... he niú ‘e ma’uange ‘emau fo’i pulopula ‘e 200. Pea ‘oku fai pē fengāue’aki, kau ai mo e palaú kuo ‘osi mo e houa palau. Mahino pe ‘asi mai he lipooti ‘a e kemikale kona ‘oku fai hono ngāue’aki ‘e he kau ngoué. Ko u tui pē ‘oku ‘i ai pe ngaahi me’a ‘okú ke fakatokanga’i kei mahino pē ‘a e mahu’inga ke kei fakatokanga e Potungāué ki he kau ngoué ‘i he kemikale koná, pea mo e *safety* pe ko ē ‘o ‘enau ngāue’aki.

Kole ki he Nōpele ‘o Puke ke tanu ngaahi hala ngoue hono vāhenga

Faka’osí pē Sea ‘oku ‘i ai pe ‘a ē ‘oku lave’i ‘e he motu’á ni ko hono ‘uhingá foki ko e ‘Eiki Minisitā. Pea ‘oku ou lave’i ‘e au ‘oku fa’a mamae pē hono lotó he ko e ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘i he taimi tatau ko e ‘Eiki Nōpele ia ‘o Puke pea ma’u atu ai e ngaahi tofi’a ofi mai ki Hōfoa, Sia’atoutai. Pea ‘oku fa’a mamae hono kole ko ē ke tanu e ‘ū hala ko iá, ‘a e ‘ū hala ngoue ko iá ‘o makatu’unga ko e me’a atu ‘a e Hou’eiki ia ko e ‘Eiki Nōpele pe eni ia ‘o e feitu’u ko iá. ‘I hono lakanga Minisitā kātaki koe ‘o tanu ia, tuku ai pē ia ‘a e ngaahi hala ngoue ko ena ho tofi’á ke faingofua ‘a e ‘alu ho kāinga ki he ngoue’angá pea ‘oku pou pou atu ki ai e motu’á ni.

Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ‘a e lipooti ko ení, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou

Aisake Eke: Sea ki’i me’a pē ‘e taha

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Fika 5

Kole ki he Pule’anga fai ha talanoa mo e *MORDI* ke liliu nau founga ngāue ‘oku ‘ikai ‘inasi Nukunuku he’enua ngaahi tokoni

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Kōmiti Kakatō, ki’i me’a pe ‘e taha Sea fakamolemole peá u poupuu atu. Ko e me’a ‘e tahá felāve’i mo e *MORDI*. Ko u ki’i ‘ohake pē koe’uhí he ‘oku ‘asi heni pea ‘oku ‘i ai e fengāue’aki mo e Potungāue Ngoué. Fakamālō ‘enua ngāue ka ko ‘enua *policy* ko ē fokotu’utu’u lolotongá ‘oku ‘i ai e kolo ia ‘e 2 ‘oku nau talamai ‘i Tongatapu ni ‘oku ‘ikai ke kau nautolu he tokoní. Kau ai ‘a Nukunuku ia heku vāhengá. Pea ‘oku ou ‘eke ko e hā e me’a ‘oku pehē aí, talamai ‘e nautolu ‘oku tu’umālie koā ia ‘oku ‘i ai ‘enua *policy* ‘anautolu ‘oku ‘alu pe ia ki he...

‘Oku ou kole atu pe au ki he ‘Eiki Minisitā ke fai ha mu’a ha talanoa mo nautolu. ‘Oku tonu ke ‘oua ‘e pehē ia, ke mea’i pe ‘e ‘Eiki Sea ko e ta’u ko eni 2014-15 lele mai polokalamá. Ko e 6 miliona ‘Amelika ko e ‘omai meí he kautaha ko e *IFAD*. Ko e 3 miliona ai pa’anga ‘Amelika na’e nō ‘e he Pule’angá. Ka ko u kole pe au ke si’i fai mu’a ha kole kia nautolu ke liliu e me’a ko iá. He ‘oku ‘osi angé ‘oku ‘ikai ke si’i ai hanau me’a ‘anautolu, palau mo e ‘ū me’a pehē. ‘A ia ko e me’a ia ko u faka’amu ke fai ha tokanga ki ai pe ko e ‘Eiki Palēmia ke fai ha tokanga ke fakatonutonu e ngaahi me’a ko ia Sea, mālō.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, ko e ki’i tali atu pe fehu’i ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘a ia ko e ‘uhinga foki ia e taimi, feitu’u ‘oku tu’umālié moe feitu’u ko ē ‘oku ‘ikai ke tu’umālié pe ko e *rural* pea mo e *urban*. Kātaki pe Sea he ngāue’aki e lea fakapālangí, ‘a ia ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā. Pea ‘oku ngāue’aki foki ia ‘e he Kautaha ko ē ko e *MORDI* Sea ē, ‘a ia ‘oku nau tali angí nautolu ia ki e tu’utu’uni mai ko eni ‘a e *IFAD* hangē pe ko ē na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā. ‘A ia ko ‘eku na’e tatau pe mo Tongatapu 3, na’a mau fiu mautolu he kole Sea ka ‘oku ‘uhingá ‘oku talamai ‘enautolu ‘oku mau tu’u loto kolo mo tu’umālie ‘ikai ke kau mautolu ia he tokoní. Ka kapau ‘e lava ia ‘o liliu meí he *IFAD* mo e me’á ko ē ko u tui ‘e ma’u ai pē mo ha ki’i me’a ‘a e Fakafofonga pea kau ai pē mo kimautolu ko eni ‘oku ‘ikai ke kau ki aí. Kae sai pē ‘oku fakatokanga’i pē Sea, mālō ‘aupito.

Mo’ale Fīnau: Sea ki’i miniti ‘e 1 fakamolemole

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Ha’apai 12

Kole Ha’apai 12 ki ha palau ma’a hono vāhenga

Mo’ale Fīnau: Sea ko u ki’i ‘eke’eke holo pē Sea, ta ko ē ne taki 2 e ngaahi vāhengá ia Sea he palau, ‘oku kei hala hoku vāhengá ‘Eiki Sea. Ko ia ko u kole pe au heni ki he Minisitā, he ko u sio ki he hala ko ē ‘i Tokomololó ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e palau mahalo ‘oku ‘ova he 10 tupu ‘oku tau ai. Ko ‘eku mahamahalo ‘Eiki Sea ‘oku tau ai e palau ‘e 2 ‘a Ha’apai 12, ko ia ‘oku ou kole Minisitā ‘oua te ke talamai hení toki fanafana mai ‘i tu’a. Ke ‘omai e kī ke ‘ave ki uafu ke si’i ‘ave ki Ha’apai ke kakato pea taau ‘etau vahevahé ko ia pē ‘Eiki Minisitā, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eua 11

Tokanga ki he 'ikai peesi tatau fakakaukau PSC mo e ngaahi potungāue fekau'aki mo e tokolahi kau ngāue

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pē ko u tui ko e fo'i *issue* ko eni 'anenaí ko e kole pē ki he 'Eiki Palēmiá mu'a ke ne hanga mu'a 'o ki'i fakama'ala'ala mai he ko u sio au ia he 'ū lipooti katoa 'oku 'asi ia ai 'a e tuai ko ē 'a e ngāue mai ko ē PSC ki he 'ū lakangá. Ka ko e fo'i me'a foki eni 'e Sea ko e fatongia foki e PSC ia ko hono feinga'i ke tuku ha fika 'oku fakapotopotó 'a e tokolahi ko ē e ngaahi Potungāué. Ka 'oku ha'u e ngaahi Potungāué ia 'o talamai ko e konga 'o e fakafaingata'a'ia ia ko ē mo e ngaahi pole ko ē ki he'enau ngāué ko e tokolahi ko ē kau ngāué ke 'omai 'e he PSC. He koe'uhí kuo tau 'osi ma'u eni ia 'a e fika ko e peseti 'e 66 'o 'etau *recurrent*, 'etau patiseti ko eni ko ē fakalotofonua 'oku 'alu katoa ia ki he vahe mo e monū'ia ...

<010>

Taimi: 1500-1505

Taniela Fusimālohi: ... 'a e kau ngāué. Ka 'oku tu'u mai 'a e PSC ia he tafa'aki ko ē ke feinga'i ke fakapotopoto ke tukutukuhifo 'a e fika ko iá ki ha tu'unga ko ē 'oku, 'oku fakafiemālie angé. He 'oku hangē 'oku 'i ai 'a e fefusiaki ia he ongo tafa'akí. Kuo tu'u e PSC ia hē 'o talamai mou 'omai angé 'a e ngaahi lakanga pē ko ē 'oku, 'oku fiema'u vivili pe 'oku *critical*. Ka 'oku tu'u mai e 'ū potungāue 'a e tafa'aki ko ē mo e kau CEO 'o talamai he 'ikai ke lava 'o tiliva 'emau me'á 'amautolu kae 'oua kuo mou 'omai ha kau ngāue.

'A ia 'oku 'i ai 'a e fo'i fefusiaki he vaha'á ka ko e kole pē ki he, ki he 'Eiki Palēmiá ke, ke 'ai angé pe ko e hā 'a e toe, ka ko u tui ko e fo'i *formula* ia pe ko e fo'i me'a ia 'oku lele ai 'a e PSC mo e me'á he taimi ní. He koe'uhí ko e 'ū potungāue katoa he ngaahi lipooti ko eni 'oku nau talamai katoa pē ko e tokolahi fakakaungāue ko e, pe 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e 'uhingá pe ia 'oku 'ai pē ke 'i ai ha me'a pehē pe 'oku, ko e mo'oni 'aupitó ia pe 'ikai. Ka 'oku lipooti katoa 'oku talamai ai e fo'i me'a ko iá ka ko e kolé ke fai mai angé he koe'uhí he 'oku tu'u hē 'etau Patiseti ko e peseti 'e 66 ngaahi monū'ia mo e vahe mo e kau ngāue 'oku mei a'u ia ki he toko, pe 'oku toko 5000 tupu.

Ka ko e kole pē ki he 'Eiki Palēmiá mu'a ke ki'i fakama'ala'ala mai koe'uhí ke 'oua te tau toe 'eke he kaha'ú he 'oku 'asi, he 'e 'asi mai ia he ngaahi lipooti. Mālō.

'Eiki Palēmia: Kapau pē 'omai ha faingamālie e 'Eiki Palēmiá.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: 'Io mālō Sea ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Hangē pē ko ia 'oku tau 'osi femahino'aki ai 'oku tau fa'a feinga ma'u pē ke fakasi'isi'i 'a e tokolahi ko ē kau ngāué ke ki'i 'i ai ha ki'i seniti 'e 'alu ki he tafa'aki ko ē 'oku fai 'aki e ngāué ka 'oku 'ikai ko e kau ngāué pē. 'Oku mea'i pē 'e 'Eua 11 eni he na'e kau eni he kau *Commissioner* ko eni 'o e PSC 'a e ngaahi ta'u mai ko eni pea toki mālōlō pe ko eni hono tali 'e 'Eua ke ne

fakafofonga'i mai. 'A ia 'oku ne mea'i lelei pē 'a e founga ngāue 'a e PSC he na'e kau tonu 'i he loki misini ko ia 'o e PSC.

Ko e, ko e 'i ai pē ha ki'i tali nounou pē Sea. 'Oku faingata'a foki ke te pehē atu 'ikai ki ha kole mai ki ha ngaahi lakanga. 'A ia 'oku fa'a fai ai 'a e fetalanoa'aki. Talamai he potungāue 'oku mahu'inga, talaatu he PSC ia 'oku fakangatangata pē ki hē. 'A ia 'oku kātaki pē ka 'oku fa'a 'i ai 'a e ngaahi tōmui ai he taimi 'e ni'ihi. Ko e ngaahi *process* ia ko e me'a tatau pē mei fuoloa e founga ngāue ko eni 'a e Pule'angá 'a e pau ke 'alu, tu'uaki. Pea 'o kapau 'oku 'osi ko ē 'a e fai ko ē hono 'initaviu 'o e kau me'á 'oku 'ikai ke ma'u 'oku toe tu'uaki tu'o ua. Tatau pē ki he ngaahi CEO 'e ua pē tolu eni he taimi ni, ko e fai e 'initaviu pea toe pehē ke toe fakalahi atu 'aki ha māhina 'e taha hono 'initaviu.

'A ia ko e, ko e kātaki pē ka ko e feinga pē ke, ke hangē ko e laú, tulituli pē ki he taumu'a ke feinga'i ke fakatokokosi'i pē kau ngāue faka-Pule'angá. Mo e taimi tatau ke ma'u ha kanititeiti lelei ke nau fakahoko e fatongiá ka te mau to'o pē 'a e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'omai mei he kau Fakafofongá, 'ave ki he kau *Commissioner* ke nau sio ki ai na'a lava 'o toe fakalelei'i toe vave ange ai 'enau fakahoko fatongiá pea 'oku ou fokotu'u atu ai pē 'a e lipooti ni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'E Hou'eiki ko e si'i Fakafofonga 17 fakamo'ui maama mai.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Sea 'o e Komiti Kakatō, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa Komiti Kakatō. Sea mālō mu'a e kei ma'u ho tu'ungá pea 'oku ou fiefia pē motu'á ni neongo na'e fai e ki'i folau holo Sea ko e, ko e 'alu pē he fatongiá. Ke mea'i pē 'oku pau pē ke 'i ai e ngaahi fanga ki'i fatongia kehe 'oku hili mai ki he uma e motu'á ni pea fai ai pē lele holo he ngaahi fanga ki'i fatongia ko iá. Pea 'oku ou tui na'e fai mai pē poaki ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, fakafeta'i pē he na'e tali lelei.

Sea 'oku ou fakamālō lahi au ia 'i he, 'i he lipooti ko eni kuo fai 'e he, 'omi mei he 'Eiki Minisitā ko ia e Potungāue 'o e Ngoué mo e Vao'akaú. Ko u pou pou lahi fakafiefia kiate au Sea 'eku sio hifo ki heni 'o vakai hifo na'e tali 'e, 'a e sipi na'e 'ave ki Niuatoputapu. Ko eni 'oku 'asi hē ko e, ko e 40 sipi 'e 40 ko e tokoni. Ka 'oku, 'ikai ke u, fa'a 'alu atu ki Niuá 'ikai ke u fu'u fa'a fakatokanga'i pe 'oku mahalo na'e tufa holo pē ki he kakaí mo e ngaahi fāmilí. Ka ko e anga ia 'o e, 'o 'etau vahevahé 'oku pehē. Vahevahe 'a Tonga 'eiki, manatu'i pē 'a Niuu ke kau pē mo mātou ai 'i hono vahevahe.

Kole fiema'u misini palau ma'a e Potungāue Ngoue Niuatoputapu

Ko e me'a 'e tahá Sea 'oku ou, 'oku ou fie kole pē eni ki he 'Eiki Minisitā 'o e Vao'akaú mo e Ngoué pe 'oku ne mea'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha mīsini palau ki he Potungāue Ngoue 'a Niuatoputapú pē 'ikai. Na'e 'i ai e misini palau na'e 'ofa mai 'e he 'Eiki Palēmiá pea 'ave foki ia ki he vāhengá he ko e 'omai ia ki he vāhengá. 'Oku tuku ia ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Vātau Hui: ...'I he 'ofisi vāhenga 'a Niuu 'oku tokoni pē, pea ko ia 'oku fai'aki e palau, ka ko u tokanga lahi koe'uhí he ko e Potungāue Ngoue 'e pau ke 'alu e kakai ki ai 'oku 'i ai e ngaahi fakahinohino 'oku 'i ai pē mo 'enau ngaahi me'a ke palau, 'oku tokoni e misini ia ko

eni 'a e vāhenga na'e 'omai, ka ko u tui kapau 'e 'ave mo ha misini pē ia 'a e Potungāue Ngoue ko u tui 'e fu'u mātu'aki tokoni 'aupito, ko 'enau misini palau lolotonga tāngulu ia tatau pē mo ...ko Niuafo'ou 'oku mo'oni e lau ko e hangē ko ē ko e lau ko ē 'a e motu'a 'oku talatala mahaki pē he taimi kātoa ki he 'enisinia. Pea ko ia Sea 'oku ou fakamālō atu he ma'u faingamālie kehe pē ke a'u atu hoku le'o 'o'oku ia ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e Ongo Niua ko u fokotu'u atu ai pē Sea mālō.

Pālōti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Ngoue 2021/2022 & ngaahi fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupou. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fakata'u 2021/2022 fakahā loto ki ai hiki ho nima Potungāue Ngoue mo e ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Tulusi Elaine Tei, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana loto ki ai e toko 14 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mou tui kote fakamolemole. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ki he Sea e Komiti Kakato ke lipooti mai ki he Fale.

Lord Tu'ilakepa: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia, pea kole pē 'Eiki Sea ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'i he Fale ni he Feitu'u na mo e kau Mēmipa 'i he Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u fokotu'u atu 'osi tali 'e he Komiti Kakato 'a e Tohi Tangi ke 'ave ki he Pule'anga fakataha mo e fokotu'u na'e fai he Hou'eiki Nōpele pea na'e tali lelei ia pea 'oku 'ave ia ki he Pule'anga. Fai e fakataha ki ai pea te nau toe foki mai 'i he vave taha. 'A ia ko e ava vave pē 'a e Fale 'i he uike kaha'u 'e foki mai ki ai 'a e komiti ko eni.

Ko e Lipooti Fakata'u 2021/2022 Potungāue Ngoue Sea tali pea mo hono ngaahi fakatonutonu fokotu'u atu ki he Feitu'u na ke hoko atu 'a e ngāue he Fale 'Eiki na mālō.

Pālōti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Ngoue 2021/2022 & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko u tui pē 'oku tonu ke tau fakapapau'i he Fale Alea ni Ngaahi Tu'utu'uni ko eni mei he Komiti Kakato te u kole ki he Kalake ke tau pālōti 'o kamata pē mei he fokotu'u fakamuimui. 'A ia ko e Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngoue ki he ta'u 2021/2022 fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu. Ko ia 'oku tui ke tau tali ia he Fale Alea fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Tulusi Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Veivosā Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 17.

Pāloti ‘o tali fokotu’u fekau’aki mo e tohi Tangi ‘ave ki he Pule’anga pea ke lipooti mai ola ngāue he Pulelulu kaha’u

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko e Tohi Tangi te u kole atu ke pāloti koe’uhí ke lava pē ngāue ko eni Pule’anga pea fakafoki mai ki he Fale Alea.

Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e fokotu’u ...

<007>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Sea : ...ki he ngaahi tānaki na’e ‘ave ki ai ‘e he Kōmiti Kakato pea fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Taniela Likuohihifo Fusimalohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Veivosā Taka, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 17.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ko ‘ene lava ia ‘etau ngāue na’e toe ki he’etau ‘asenita. Fakamālō atu ki he Hou'eiki Minisitā pehē foki ki he 'Eiki Palēmia, pea mo e Hou'eiki Fakafofonga nau lava ‘o fakakakato ‘etau ‘asenita ‘i he ‘aho ni. Fakafofonga Ha'apai 12.

Fokotu’u Ha’apai 12 ke fai ha ngāue fakavavevave ki he Uafu Taufā’ahau

Mo'ale Finau : Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea lave’i pē ‘e he motu’a ni kuo ofi e taimi ke tau mātuku, ka ‘oku ‘i ai e ki’i me’a Sea ko u loto ke u fokotu’u atu ki he Pule'anga. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni 'Eiki Sea ke pehē ko ha’ane tafe mai ki he’eku fakakaukau ko ha sio ki ha fa’ahinga me’a, ko e ongo ko eni 'Eiki Sea ko e ongo mo’oni. Ko ‘eku kole ‘oku lava pē Sea ‘o kole ‘i tu’a pea te u tuku atu pē me’a ko eni 'Eiki Sea ke lekooti ko u hanga ‘o fakahoko atu ‘a e fiema’u ‘a e kakai 'Eiki Sea. Ko e uafu ko ia Taufā’ahau 'Eiki Sea ‘i Ha'apai mei ‘osi e fu’u tafa’aki ia ko eni tafatafa’aki ‘ulu toa loto tahi. Kapau Sea te ke me’a atu ki ai te ke lele mai he fo’i hala ko eni he ki’i uafu si’isi’i ko eni ‘oku fa’a tau ai e Voea, kapau ‘e ‘ikai ke fai ha ngāue ki ai 'Eiki Sea mahalo pē ko e toafa ko ‘ene ta’e’aonga ia ‘a e Uafu Taufā’ahau 'Eiki Sea.

Ko u ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea kole ki he 'Eiki Palēmia ke mo fakamolemole ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai e silini he *climate fund climate change fund* ke fokotu’u mu’a ‘a e me’a ko eni ko e *priority*. 'Eiki Sea feme’a’aki pē kau Taki e fonua ni nau ‘alu ki he uafu kae ngangana pē ‘a e Uafu Taufā’ahau. Ta’u eni ‘e 20 tupu hono ngāue’aki hala’atā ke fai ha me’a ‘e taha. Pē

lī pē ā ha fo’i maka ke ne hanga ‘o pukepuke mai 'Eiki Sea ke fakapapau'i ‘oku ‘i ai ha tu’unga fakafiemālie 'Eiki Sea.

Kole ki he Pule’anga ke faka’osi ngāue ki he Hala Holopeka

Ko e taha 'Eiki Sea ko e Hala Holopeka. Mea’i ‘e he Feitu'u na 'Eiki Sea kuo ‘osi ‘a e pa’anga ‘e 6 kilu ‘i he hala ko eni 'Eiki Sea ‘oku mea’i pē ia ‘e he Feitu'u na. Ko e fokotu’unga maka pē ‘oku ‘i ai 'Eiki Sea. ‘Ikai ke u loto ke toe ‘ohake ha me’a kuohili kuo ‘osi ‘ikai ke u loto au ke u toe hanga ‘o toe tukuaki’i ha taha ‘osi. ‘Oku tau sio kimu’a. Ko u kole atu Palēmia tau faka’osi ‘a e ngāue ko eni ‘aki ha ki’i sēniti ‘oku toe ‘a e ki’i fo’i kongā pē ko ē ‘e 2 ‘oku ongo kiate au ‘a e Uafu ‘o Taufā’ahau ke pukepuke telia na’a ‘auha pea mo e Hala Holopeka 'Eiki Sea ke faka’osi koe’uhi ko e fefononga’aki ‘a e kakai e fonua 'Eiki Sea. Ko e ‘uhinga pē ia ‘oku ou ‘oatu ai e vahevahe ko eni Sea pea ko u kole fakamolemole hono to’o e taimi, ka ko u tui 'Eiki Sea ko e loto mo’oni eni si’i kāinga ‘o Ha'apai 12 ‘oku ‘oatu ko eni Sea mālō.

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Kole Pule’anga tukuange ha taimi he ‘oku lolotonga lele pē ngāue ki he tanu hala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e kau Minisitā, tapu heni ki he kau Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga hono ‘ohake ‘a e *issue* ko eni. Na’e kau foki ‘a e uafu pea mo e ‘āhanga ‘i he lavea ‘i he *tsunami* pea ‘oku kau ia he fokotu’utu'u ‘a e Pule'anga ke kau hono ngaahi ‘i he kongā ‘o e pa’anga ‘o e *tsunami*. Mahalo ‘oku mahino’i mea’i pē ‘e he Fakafofonga ko e fōsoa ko eni ko ē ‘i loto Pangai ‘a eni ‘oku ‘i ai ‘a e fale ko eni ko ē ‘o e Kōvana na’e toki ngaahi pē pea na’e toe maumau ni pē, ‘a ia ko e ngaahi feitu’u ko ia Sea ‘oku kau ia he polokalama ‘a e Potungāue. ‘Oku lolotonga ‘i Ha'apai ‘a e timi tanu hala. Na’e toki tau mai Sea ‘a e koniteina ‘e 15 valitā pea ‘oku ‘i ai pea mo e loli valitā ‘e 3 fo’ou. ‘E kau atu pea mo e fo’i hala ko eni ‘oku kau na’e me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga ‘i he polokalama tanu hala ko eni ‘a e Pule'anga. Tuku mai pē mu’a he taimi faingamālie Sea koe’uhi ‘oku lolotonga lele pē ‘a e ngāue koe’uhi e fakahoko kātoa pē ‘a e ‘u ngāue ko eni. Mālō Sea.

Mo'ale Finau : Fakamālō atu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kātaki pē Fakafofonga ko ‘eku fehu’i ‘aku ki he 'Eiki Minisitā he ko e me’a eni fekau’aki mo Ha'apai. Ko e loli valitā ‘e 3, pea mo e koniteina ‘e 15 ‘e ‘osi pē ‘a e ngāue ‘e tuku ai pē ‘i Ha'apai pē te mou foki mai moutolu mo ia ki Tonga ni?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ‘oku ‘ikai ko Ha'apai pē ‘oku kau mai pea mo ‘Eua pea mo e ngaahi feitu’u ko ia. Te tau vahevahe lelei pē ‘i Tonga ni Sea mālō.

'Eiki Sea : Me’a mai Fakafofonga Niua 17.

Vatau Mefi Hui : Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea...

<008>

Taimi: 1515-1520

Kole ki he Pule'anga ke tokoni'i ke ngaahi uafu Niuafou'ou

Vātau Hui: ... Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Sea ko e 'uhinga e tu'u hake 'a e motu'a ni ko e tautapa pē eni ia 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi kuo u a'u au ki he mā he toutou folau atu ki Niuafou'ou.

Na'a ku folau atu he he folau ko ē na'a mau toki foki mai aí. Pea u muimui folau atu 'ia 'ia Pōlotu Pāunga 'o ma hifo 'i uafu 'o lue atu 'oku motu foki e uafu ia. 'A ia 'oku pau ke te 'uluaki tangutu kita fakatonutonu hifo e va'e ke te tu'u ki ha fu'u maka 'e taha pea te toe hiki mei ai ki he maka 'e taha pea te toki lue ai he 'one'one.

Sea, 'oku ongo ki he kāinga ko e fiha eni 'eku folau atu ki ai mahalo ko e taimi ko ē na'a ku toutou hifo pehē ai 'oku mahalo nau faitaa'i ange mei 'uta pea nau kata. Ko e talu ē 'a e maumau e uafu 'i he Pule'anga eni 'e fiha pea 'oku ou kole atu 'e 'Eiki Palēmia mou kātaki tokoni mai mu'a ke si'i feinga'i e uafu ko ia 'o Niuafou'ou.

Kole ki hano teke ngaahi hala kuo tokakovi 'a e ongo Niuafou'ou

Kuo ma'u e vaka ke fakahoko 'aki e ngāue pea mo e fakafetu'utaki, toe eni homau uafu ke lava ha fakahifo lelei pea fetukutuku hifo ai e ki'i nga'oto'ota 'a e kāinga kai kehe pē Sea 'oku kole pē ki he 'Eiki Minisitā ko ia e Ngaahi Ngāue Lalahi ha ki'i mīsini te ne lava ke ki'i teke 'a e halapule'anga ko ia 'o Niuatoputapu pea pehē ki Niuafou'ou.

Na'e fai e *accident* ai Sea ko e Fakafofonga Pule'anga pea mo e tokotaha pē 'i he me'alele pē 'e taha fakalaka hema ko e 'uhinga e fakalaka hemá ko e feinga 'a e me'alele 'i mu'a ia ke ne tuli holo pē 'e ma'u ha fo'i tokalelei pea mo 'ene afe hake mo e pehē atu 'a e me'alele ia ko ē Fakafofonga Pule'anga 'o na *accident*.

Sea ka ko e 'ātunga ia ko ē 'o e feinga holo ke ma'u ha ki'i tokalelei ke lele ai e me'alele. Pea ko 'eku kole Sea ko e ngaahi fu'u mīsini na'a lava ai ha ki'i mīsini 'e lava pē he kau ngāue *MOI* pea toki 'alu atu pē ha toko ua ke nau ngāue ki ai kehe pē ke lava 'o teke 'a e hala ko ia 'oku ngāue'aki 'e he kāinga 'o tatau pē 'a Niuatoputapu mo Niuafou'ou.

Ko ia Sea ko e kole ko eni kole mātu'aki faka'ofa 'aupito pē eni ia mei he Ongu Niuafou'ou pea mo e kole fakamaatoato 'aupito pē koe'uhí ko e tu'unga 'oku 'i ai homau hala. Ko u kole pē ki Ha'apai 12 ki'i talitali si'i he ko hono 'uhinga kae 'oleva ke fai e kole ko eni 'a Niuafou'ou mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae'uma'ā e Hou'eiki e Fale Alea 'Eiki Sea.

'Eiki Sea fakamolemole pē ki he Feitu'u na koe'uhí lahi ange e taimi 'oku ou femou'ekina he fatongia ko e Sea kae 'ikai ke 'i ai ha taimi ke u ki'i tu'u 'o 'ohake ha me'a he Fale ni 'Eiki Sea ka koe'uhí ko u fakatokanga'i e me'a ko eni 'oku 'ohake he 'e kau Fakafofonga ka ko u pehē ko e faingamālie ē ke u hū lā atu ai 'Eiki Sea.

Tokanga ki he tu'utu'uni PSC fekau'aki mo e ngāue 'ovataimi kau ngaue fakapule'anga

'Oku ou, 'Eiki Palēmia 'oku lolotonga 'i ai e palopalema lahi 'oku hoko 'i he fonua ni fekau'aki mo e PSC. Ko e me'apango pē 'anenai e feme'a'aki 'i he lipooti 'a ia kuo 'osi tali 'Eiki Sea 'ikai ke u toe lave ki ai ka ko 'eku 'oatu pē ki he Feitu'u na ke ke fakatokanga'i pea fai hano vakai'i e PSC ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai he taimi 'oku fai ai hono ui 'a e fānau e fonua ke nau hoko ko e tangata ngāue ma'a e fonua 'Eiki Sea. Kau e me'a ko eni 'Eiki Palēmia fakamolemole pē 'Eiki Palēmia fekau'aki mo e 'ovataimi. Kuo 'osi 'i ai e tu'utu'uni 'a e PSC 'o fekau'aki pea mo e kau ngāue fakapule'anga 'i he 'ovataimí. Ko 'eku fakatātā eni 'Eiki Sea ko falemahaki mahalo 'oku 'osi 'i ai e toko 4 kuo nau 'osi fakafisi nautolu mei he ngāue.

'Oku mea'i ko ā 'e he fonua ni ko e kau toketā mahalo 'oku pa'anga 16 he houa ko e kau neesi 'Eiki Sea mahalo na 'oku 'i he pa'anga 'e ua pē pa'anga 'e taha mo e seniti he houa. 'Ikai ke ai ha taha ia 'e ta'efie'ovataimi 'Eiki Sea, 'Eiki Palēmia ke totongi 'aho lahi e ngaahi fāmili ofiofi eni ki he taimi 'o e 'o e ta'u ...

<009>

Taimi: 1520 – 1525

Lord Tu'ilakepa: ... 'oku teuteu ke tau tali e tamasi'i 'Otuá hono 'alo'i ki he fonuá ni 'Eiki Sea. Pea ko e palopalemá leva kuo kamata ke 'unu pe 'alu e ni'ihi ia 'Eiki Sea 'i he toli' pea nau fakafisi mei he' enau ngāue 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke tokangaekina kau ngāue kuo fuoloa ta'u 'enau fakahoko fatongia he Pule'anga

Ko e palopalema 'e taha 'Eiki Sea ko u fakatokanga'i 'i hení ko u ma'u e tohi heni fekau'aki mo hono hikihiki e kau ngāue ki he tu'unga ngāue lavame'a pe ko e PMS na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 5. Ko e taimí ni 'oku 'alu pe taimí ke lahi ange hū mai 'a e ni'ihi ma'u mata'itohí. Ko e me'a ko u faka'ofa'ia taha ai 'Eiki Palēmiá ko 'eku faka'ofa'ia 'i ha ni'ihi ngāue fuoloa 'i he Potungāue. Ko 'ene mole mai pē 'a e tokotaha ma'u mata'itohí 'o hekeheka 'i he fo'i fatongia. 'Io he 'oku 'i ai 'ene totonu 'ana he 'okú ne ma'u 'a e tu'unga taau ke me'a ia 'i he fatongia ko iá.

Ka 'i he taimi tatau kuo pau ke ako ngāue ia 'i he ni'ihi kotoa ko ē fuoloa ange 'enau ngāue. Ko u lau hifo e ki'i tohi ko ení pea 'oku ou lave'i pe 'Eiki Palēmia 'oku mahalo 'e *conflict of interest* he ko u 'ilo ko e ni'ihi ko ení 'oku 'i he malumalu ia, 'e fepaki ia mo e fatongia e Fetu'u na he 'oku 'i he malumalu ia 'o e 'ēlia fili 'o e Feitu'u na.

'Oku ou sio hifo ki he tohi na'e 'osi a'u atu pē ki he Feitu'u na, Minisitā Potungāue Pa'anga Tuté, Minisitā Polisi, a'u mai ki he Sea Fale Aleá, 'Eiki Tau Tau Malu'i Fonuá mo e kau Fakafofongá kotoa ko u tui 'oku 'osi a'u atu e tohi ko eni ki ai. Ko e ki'i mātu'a eni na'a nau ma'u e *drugs* 'i tahi. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ana fa'ahinga tu'unga taau 'o naua ia ke na kau he hikihiki ke 'ange ha'ana faingamālie 'i he Potungāue ko iá 'o felāve'i mo ha ngāue lelei na'a nau fai he fonuá.

Mou mea'i ko e fonuá ni 'oku kau ia he tefito'i ngāue 'oku totonu ke tau tau'i 'a e faito'o konatapu he fonuá ni koe'uhí 'oku uesia ha tamai mo ha fa'ē kae 'uma'ā foki 'etau fānau 'Eiki Sea.

Ko u mālie'ia 'aupito he tohi 'a e ongo tangata ko 'ení pea 'oku 'ikai ke u fie lau hingoa 'Eiki Sea he koe'uhí na'a faifaiange kuo nofo e *CEO* ia e Potungāue ko iá 'o fehi'a ki he ongo tangatá. Pe 'iai ha taha 'i he fonuá ni te nau siosio hangē nai ko ha'ana kumi pē ha'ana lelei. Ko e tohi 'a e ongo tangata ko ení mo 'ena tala lotó pē 'e 'i ai nai ha faingamālie 'o nautolu. Mahalo 'oku toe pē ha ta'u 'e fiha 'Eiki Sea, mahalo ko ha ta'u 'e 4 ku *retire* e ni'hi. Ka 'oku 'ikai ke nau ma'u ha tu'unga faka'ilonga fe'unga ke nau ma'u 'o tatau mo e ni'ihí ko ē 'oku ō pea nau me'a mai 'oku fiema'u pē 'e he ngaahi Potungāue Sea. Ka 'i he ta'u fuoloa 'o 'enau ngāue maheni pea taukei pea toe 'ilo na'e 'i ai e fu'u ola ko ení 'Eiki Sea.

Kapau na'e 'ikai ke fai e me'a ko ení 'e he ni'ihí ko ení 'i tahi. 'Oku ou sio hifo ko e kalami 'e 6662. Ko u tui pē 'Eiki Palēmia mahalo 'e faingata'a ki he Feitu'u na ka 'oku ou kole atu pe ki he Feitu'u na. Tau tutuku ko ení, fakatokanga'i 'a e si'i ni'ihí ngāue he fonuá ni. 'I kai ke kei toe ma'u e fika ia 4000 mo e 5000 e kau ngāue 'i he fonuá ni. Lahi e ni'ihí ia 'oku ō he toli, 'oku 'osi 'ohake he Falé ni 'Eiki Sea. 'Ohake 'e he Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu, 'ohake 'e he kau Fakafofonga 'o e Kakaí 'a e nga'unu 'a e kakai 'o e fonuá ni.

Hou'eiki 'oku 'ikai ke u tui ki hono 'ai 'o pehē ko e fakasi'isi'i e kau ngāue ke fakahaofi e silini e fonuá ni 'Eiki Sea. Lahi pe silini ia, 'oku ou 'ilo lelei pe 'e au feitu'u 'oku lahi e silini ke tāpuni'aki 'a e pa'anga *deficit* ko eni kapau 'oku hoko he 'ahó ni. Ka 'oku 'ikai ke u fie lea ki ai 'Eiki Sea he koe'uhí mahu'inga pē ke tau malu'i hotau fonuá kae 'unu mai 'a e ngaahi fonua ngāue vāofi mo Tonga ní ke nau tokoni kae kei ma'u pe ha tolona pa'anga ke ne hanga 'o teuteu 'o kapau he 'ikai ke toe 'i ai ha toe me'a 'e hoko mai ki he fonuá ni 'Eiki Sea. Ko e mole ko iá pe ko hono fakasi'isi'i ko ē 'Eiki Palēmia 'oku mou mea'i 'oku 'i ai e ngaahi fāмили 'oku nau mo'ui 'i he Pule'angá. 'Oku 'i ai e ngaahi fāмили 'oku ma'u 'a 'enau misinalé 'i he Pule'angá. Ko e taku ko ē 'i he ...

<010>

Taimi: 1525-1530

Lord Tu'ilakepa: ... Fale ni 'o 'omai 'a e fakahinohino fakasi'isi'i ke fakahaofi e silini 'e 'Eiki Sea, lahi 'ānoa pē silini ia. 'I kai pē ke u tui au 'e 'i ai ha tōnounou 'i he Patiseti 'a ē 'oku 'omai he 'Eiki Palēmia. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na hono 'omi e faingamālié ka ko u 'ohake pē me'a ko ení 'oku ou fakatokanga'i pea 'oku a'u ange ha ni'ihí kiate au pea ko u 'ohovale 'i hono 'omai e tohi ko ení kiate aú pea u pehē pē ke 'oatu. Ke fakatokanga'i he ongo 'Eiki Minisitā si'i ni'ihí e kakai e fonuá 'oku nau ngāue 'i he fungavaka e Pule'angá ke faitokonia kinautolu. 'Eiki Sea mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Tokanga ki he palopalema hoo ki he vakapuna Lulutai

Paula Piveni Piukala: Tapu ki he Seá pea tapu ki he kau Mēmipá. Sea ko u tu'u hake pē ke fakahoko atu e ki'i, fanga ki'i me'a pē ne toki fakahoko mai mei Vava'u fekau'aki pea mo e vakapuna Sea. Me'apango he ko e kau Fakafofonga Vava'ú nau 'i he Pule'angá nautolu ka ko

e vakapuna eni ‘a e Pule’angá. Ko e fakalavé Sea ko e ‘ikai ke ‘i ai ha maea lalo ‘oku nono’o he vaka ko ení koe’uhi ko e fakatalanoa mei Vava’ú, ‘omai mo e ...

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu.

Piveni Piukala: Tikité.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu.

Piveni Piukala: ‘Oku kaniseli ia ka na’e ‘i ai ‘enau *connecting flight* ki Fisi.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Nōpele?

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonu ki he Fakafofongá fakamolemole Fakafofonga ko au eni ‘oku ‘ikai, ‘oku ou ‘i Fale ni pē. Ka ke fakamolemole pē Feitu’u na ‘osi ‘omai fo’i hingoa ‘e toko ua kiate au pea nau fai ha feinga ki he kautaha vaká pea u fanafana ki he Fakafofonga Fika 6 ke tokoni mai ki he me’a ko ení, he faingata’a ko iá. ‘Oku mahino mai kiate au ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘i ai pē taimi mo mālōlō ‘a e vaká he ko e vaká ‘oku ua pē. Ko e fu’u vakapuna lahi he’ikai ke hokohoko. ‘A ia ‘oku nau mālōlō he ‘aho ni pea kapau he ‘ikai ke nau mālōlō he ‘aho ni te nau mālōlō he Tokonakí ka ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i ‘aho ‘e taha ‘e mālōlō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e hā e me’a ‘oku fakatonutonú?

Lord Tu’ilakepa: Pea ko ‘eku fakatonutonú atu ...

Piveni Piukala: ‘Oku te’eki ke ‘osi ‘eku malanga.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ‘i ai pē ni’ihi ‘i he Fale ni kau Fakafofonga ‘a Vava’u ‘i he Fale ko ení mo e kau Minisitā ‘oku nau me’a heni.

Tokanga ki he ta’efiemālie fakahoko fatongia Kautaha Vakapuna Lulutai

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou tokanga au Sea ko e me’a ia ‘oku loloto ange. ‘Oku ‘ikai ke u tokanga au ki he palopalema ‘oku hoko ki he ki’i mātu’a ko ení. ‘Oku ou tokanga au ki he founa ngāue ke ‘oua toe hoko e palopalema ko iá. Ke ‘i ai ha fa’ahinga *mechanism* ‘i he kautaha ko ení, kapau leva te nau kaniseli, ko e, ko e mātu’a ko ení na’e ‘osi tikite Sea. Nau ōmai ko ē ki mala’é fakahoko ange ‘oku ‘ikai ke ‘asi honau hingoa ka ‘oku ‘osi ma’u e tikité. Ka ko ‘enau *connecting flight* ki Fisi koe’uhi ko e ‘ikai ke nau ma’u ‘enau vaká mole ai pē tikite ko iá. Ko hai te ne fua? Ko e poini ia ‘a’aku ‘oku totonu ke kaungā tonu ‘a e kautaha vakapuná ki hono lī ha maea ki he taimi ‘oku mafuli pehē ai ‘a e vaká. Kae ‘oua te nau fakafahufahu pē hangē ‘oku ‘ikai ke nau toe toka’i ‘enautolu e kakaí e mole noa’ia ‘enau siliní. Ko e poini pē ‘oku ou hanga ‘ohaké Sea.

Fakama'ala'ala Tongatapu 7 ki he makatu'unga ne kole ai ke fai hono fakafuakava'i ia he lea fakapilitānia

Ua pē Sea e ki'i me'a 'oku ou fie lava au ki ai, me'apango pē ko e ki'i fetōkaki pea mo e Sea Komiti Kakatō. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku laumālie 'asenita kovi Sea 'eku 'i he Fale ni. Ko e laumālie 'a e motu'á ni kehe pē ke pule'i lelei e tukuhau e fonuá ni. Na'a ku 'i ai 'eku kole atu ki he Feitu'u na ke fakahoko mu'a hoku fakafuakava 'i he lea faka-Pilitāniá. Ka na'e 'ikai ke u 'amanaki, toki 'ā hake au 'o fanongo he ongoongó anga hono tālanga'i pea 'oku ou tui 'oku mou hao pē ko e ngāue 'a Tongatapu 4 'a 'ene, he ko hono mo'oní Sea ko e laumālie na'a ku hanga 'omai na'a ku 'amanaki te nau 'eke hono makatu'unga.

'Eiki Palēmia: Sea fakamolemole pē Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke tupunga ai 'a e talangá.

'Eiki Palēmia: Ko e ki'i *point of order* pē.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhingá pe ko e hā e ...

Paula Piveni Piukala: Ko hono 'uhingá he 'oku lahi e 'eke mai kiate au 'a e laumālie ...

'Eiki Palēmia: Ko e hā e me'a 'oku pehē mai ko e tau hao!

Paula Piveni Piukala: He na'e 'ikai ke 'i ai ha'aku faingamālie ke u 'omai 'eku fakakaukaú.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou me'a tahataha mai pē. 'Eiki Palēmia ko ho'o fakatonutonu?

'Eiki Palēmia: Ko e *point of order* Sea, ko e hangē 'oku fakamanamaná 'ene pehē mai, ko ho'omou hao pē ko Tongatapu 4. Ko e hā nai e 'uhinga e fo'i lea ko iá 'e Fakafofonga? Ko e 'uhingá 'oku lolotonga 'etau feme'a'aki 'i he laumālie lelei, hangē 'oku fakamanamaná eni ki ho Falé.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. 'Ai pē ke u fakamatala'i atu pē au 'uhingá. He ko e 'uhingá Sea he nau loto au ke nau pāloti ke u 'ilo 'a e tu'unga fakakaukau 'oku 'i ai 'enau, honau laumālié. ...

<002>

Taimi: 1530-1535

Paula Piveni Piukala: ... Ka na'e 'uhinga foki 'eku fie lave ki he me'a ko eni he 'oku fehu'ia ka na'e te'eki ke 'omai ha'aku faingamālie ke u 'oatu 'eku fakakaukau mo e makatu'unga na'e 'uhinga ai na'a ku fiema'u ai. 'Ikai ha kupu ia he Tohi Tu'utu'uni Sea 'oku ne tu'utu'uni'i mai ai tukukehe kapau 'oku ke ma'u ka ke fakahoko mai mu'a Sea he na'e kumi 'a e Tohi Tu'utu'uni'i mai tukukehe kapau 'oku ke ma'u ke fakahoko mai mu'a Sea he na'e kumi 'a e Tohi Tu'utu'uni pē 'oku 'i ai ha kupu ai he 'ikai ke ngofua ke u lea kae 'oleva ke u fuakava, 'ikai ha kupu pehē ia tukukehe kapau 'oku 'i ai ha Kupu Sea. Ko 'eku poini ko ē 'oku ou hanga 'o 'ai kapau 'oku fiema'u ke pehē pea tohi'i mu'a kae 'oua te tau 'ave 'a e ngaahi

mafai ko ia ‘o tuku pē he sino he ‘e hoko ai e me’a ko e filifilimānako, mahu’inga ia kia au ‘eku ‘ohake ‘isiū ko eni. Ko e ua...

'Eiki Palēmia: Sea kātaki ka u fakatonutonu atu e Fakafofonga. Na’a ku faka’amu au Sea ke ke me’a mai ‘aki ‘a e *legal advice* na’e ‘oatu kia koe fekau’aki mo e me’a ko eni he ko e ‘uhinga ‘oku fanongo mai e kakai te nau pehē ‘e nautolu ‘oku mo’oni ‘a e Fakafofonga ke ke fakahoko mai ‘a e me’a na’e ‘oatu ‘e he ‘Ateni Senialé fekau’aki ‘o kapau he ‘ikai ke lau ‘a e *oath* ko eni ko eni ko ē he fakatatau ki he Konisitūtone mo ‘etau Tu’utu’uni, ko e ‘uhinga pē ke tau fiamālie ki ai ‘a e Fakafofonga na’e fai pē ho’o ngāue ‘au pea na’e ‘omai pē pea mo e me’a fakalao.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke u fiema’u ‘e au ia ke toe ‘omai ha lipooti pē ko ha tali,

'Eiki Palemia: He ka ‘ikai ia ‘e pehē ia ‘oku mo’oni

Paula Piveni Piukala: Ko u fiema’u ke ‘oatu ‘eku fakakaukau he ko e ‘uhingá ko e Fakafofonga au ‘a e kakai pea ‘oku nau fifili kae ‘oua te nau hanga ‘o tāpalasia e motu’a ni.

'Eiki Palēmia: ... ‘E Fakafofonga ko e ‘uhinga eni ia ko e poini fakalao eni pē ‘oku ngofua ke ke ‘i Fale ni pea kapau ‘ikai pea to’o ho ...

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko e poini ia Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e poini ia.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko e poiniia pe ‘oku fakalao pe ‘oku ‘ikai fakalao. Ko e poini ‘a’aku...

'Eiki Palēmia: ‘O ‘a ia ‘oku sai pē ke ‘alu ta’efakalao pē ia? Ko e ‘eké pē ia ko u ‘ai pe au ke ‘ai fakalelei pē Fakafofonga, ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga eni ia ko ha tāpalasia ho’o totonu, ke ‘ai ke mahino Sea pē ko e hā ‘a e mo’oni he ‘oku ‘i ai pē ‘a e mo’oni ‘a e Fakafofonga ke ne ‘eke, ka ko eni te tau ...te u lava au ‘o lau atu ‘a e me’a na’e ‘omai he ‘Ateni Seniale.

Paula Piveni Piukala: Ko e fokotu’u pē ke fakahoko na’e ‘ikai ke u pehē atu ke u maumau’i. Na’a ku pehē atu ke u fakahoko, ka na’a ku lotó ke mou hanga ‘o *force* au ‘aki homou hiki nima Tu’utu’uni mai ke u ‘alu ‘o fuakava, he ko e fuakava loi Sea he’eku fakakaukau, ko e fuakava loi.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu Sea ē.

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Me’a ki lalo Fakafofonga fakamolemole. Ko e me’a ‘oku kole atu ai ke mou lau homou Tohi Tu’utu’uni. Ko ‘ene me’a pē ha Fakafofonga ‘o fakatonutonu me’a ki lalo ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Sea ke me’a atu ke ke me’a ki lalo he te ke tuputāmaki ai. ‘E anga fēfē ‘emau hanga ‘o feinga’i pē te mau hanga ‘o teke pē te mau ‘ai ‘a e Feitu’una ‘o hangē ko ho’o fo’i lea faka-Tonga ko e *force* fakapālangi na’a ke ngāue’aki ko e *force* ‘e anga fēfē ‘oku tapu ia he Fale ni. ‘Oku mahino mai ‘e Fakafofonga na’a ke me’a mai pē Feitu’u na ia mo e founa ko ia, fofonga ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu au ia ke tukuange ke fakahoko atu ‘eku fakakaukau koe’uhi ko e ‘amanaki na’e ‘omi ‘e he kakai ki he motu’a ni kae ‘oua mu’a te ne toe hanga ‘e ia ‘o faka-kavatonga’i. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku laumālie Sea na’a ku ‘uluaki lau pē fuakava ko u ongo’i ‘oku ‘ikai ke u malava ‘o fakahoko e ongo fo’i me’a ‘e ua ko ia.

‘Uluaki ke u talangofua ki he ‘Ene ‘Afio. Ua ke u talangofua ki he Konisitūtone. Na’a ku ‘ilo lelei he ‘ikai ke u malava fakahoko e ongo fo’i me’a ko ia ‘e ua he taimi te na fesītu’a’aki ai, ‘uhinga ia na’a ku fakalave ai ki he Feitu’u na Sea, he ‘oku ‘ikai ... ‘oku kehe Sea ‘ete tōnounou ‘ete tauhi ‘ete fuakava, pea ‘oku kehe ‘ete loi pē he fuakava he ko e fo’i me’a ko ia ‘oku ‘osi *proven* ‘osi *prove* faka-Fakamaau’anga ‘a e taimi ‘oku tōkehekehe ai, pea na’a ku lau ‘a e fakapālangi ke u sio ange pē ‘oku tatau ‘a e faka’uhinga. Ko e fo’i lea ‘oku ngāue’aki he fakapālangi ko e *truly loyal* fiefia au ai Sea he ‘oku ‘omai ‘e ia e fo’i ‘ata te u faimo’oni lau e lipooti, muimui’i e ngaahi me’a ‘oku fai he Pule’anga sivisivi’i ko e *loyal* ia na’a ku sio au ki ai, ka na’a ku faka’amu ke u sio ki he tu’unga fakakaukau ‘a e Fale ni he ‘oku mahu’inga ‘oku ou faka’amu pē Sea ke ‘oua te nau ...

<007>

Taimi: 1535-1540

Paula Piveni Piukala : ...to’o hala’i au ‘a e motu’a ni ‘o pehē ko u ha’u ke u liliu, pehē ko e ta’u eni ‘e 147 pehē ‘oku nau ngāue ta’u 30. Ko e poini ko ia ‘a’aku ke nau ‘uluaki sio ki he makatu’unga pē ‘oku ai ha *merit* ai ai ha mo’oni ai mo ha lelei kimu’a te nau toki tāpalasia e motu’a ni. Ka ‘oku neongo kātoa ia Sea, na’a ku ‘osi fanongo pē ‘i he anga ‘enau fakamalanga ka ‘oku hangē ko e lea mei he kolosi Sea fakamolemole’i pē kinautolu he ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo ‘a e me’a na’a nau lea’aki.

Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku makatu’unga he na’a ku *treat* ‘a e fo’i fuakava ke pelepelengesi pea mahino ‘a e ‘apasia he ko e fuakava ia ‘a’aku ki he ‘Otua. Ko u fie lave ki he me’a ko eni Sea. Ko e fuakava ko ia ko au ia. Ko u sio he ‘u lipooti ‘oku ‘omai ki Fale Alea ni, tatau pē faka-Tonga mo e fakapālangi kia au ko e makatu’unga ia e kupu 21 talanoa mai ia ki he ‘u lipooti ko ia ko e fuakava ko e me’a ia ‘a’aku, me’a ia ‘a’aku mo e ‘Otua. Ko ia ai ko u pehē. Fakamolemole kapau na’a mou ongo’i hoha’a ‘amanaki eni ke tau tāpuni, ka ko u loto pē ke ‘omai ‘eku fakakaukau koe’uhi ko e fifili ‘a e kakai ne nau fili au ka ko e makatu’unga ia.

Na’a ke ‘osi fakahoko mai pē Sea *in a scenario* kapau he ‘ikai tali pea na’a ku talaatu te u muimui ki he me’a ‘e tu’utu’uni ki ai e Fale Pea na’a ku ‘amanaki ‘e au he’eku hū mai, ko e tu’utu’uni ‘a e Fale ‘oku ‘ikai ke nau tali ke lau fakapālangi ko e ‘uhinga ia ‘eku pehē ko hono fakamālohi’i ia ‘o’oku pē ko e *force* ke u lau faka-Tonga. Ka na’a ku lau pē kau fakakaukau fakapālangi..

Lord Tu’ilakepa : Sea kole pē au ki he Fakafofonga sai pē he ko ena ‘oku ‘ikai ke ne... Ka u ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga. ‘I ai e fo’i fuakava Hou’eiki ko e fo’i fuakava mahu’inga ia ‘i he taimi ‘oku ke tu’u ai ‘i he ‘ao ‘o e Fakamaau pea mo ho ‘uluaki mali pea ko e fuakavá ia. Kuo pau ke ke fuakava ki he ‘Otua te ke tauhi ho hoa ‘i he ‘uho’uha mo e la’aa pea te ke situ’a mei he fefine pē ko e tangata kotoa pē ki ho mali. ‘Oku ou ‘ilo ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga, ‘i he’ete fuakava mo e ‘Otua ‘io ‘Eiki Sea ‘oku kei.. mahalo ko e tokolahi taha he Fale ni ‘oku nau maumau’i ‘a e fuakava ko ia fuakava ko ia ‘oku ou talanoa ki ai.

Paula Piveni Piukala : Sea, tā ne’ine’i...

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Sea foki mai ki he me'a ko eni 'oku 'i ai e Fakafofonga..

Paula Piveni Piukala : Ke fekau 'e Sisu ko ho'o sio pē ki ha fefine 'o 'asi hake ha loto fe'auaki ko e 'uhinga ia ki he matakali ko eni Sea, He 'oku nau feinga ke nau fakanimenima ma'a...

Kole Palēmia ki he Sea ke pule'i feme'a'aki e Fale he 'oku 'ikai totonu ke a'u ki he levolo ko eni feme'a'aki

'Eiki Palēmia : Sea kole atu ke ke kātaki pē 'o pule'i mu'a ho Fale he 'oku tau lolotonga lele eni he Letiō Tonga mo e ngaahi 'u feitu'u kehekehe. 'Oku 'ikai ko ha lēvolo eni ia 'oku tonu ke a'u ki ai. Mālō.

Tapou 'oku totonu ke tokanga Sea ke malu'i ngeia & ngāue Fale Alea

Lord Tu'ilakepa : Pea 'oku ke me'a ki hē Sea, ko 'eku lave ki he me'a ko eni 'Eiki Sea kapau te tau fakamā'opo'opo 'Eiki Sea ki he me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku totonu ke tokanga 'a e Feitu'u na. Tokanga ki he 'etau ngāue 'Eiki Sea. Tokanga kia mautolu kau Mēmipa he Fale ni. 'I ai pē ha me'a 'oku ke ongo'i 'e hangehangē 'e uesia ai mautolu 'i he malumalu mo e fakamalu 'a e Feitu'u na pea ke malu'i mautolu 'i he me'a lelei 'Eiki Sea 'ikai ko e me'a kovi 'Eiki Sea.

Pea ko u kole fakamolemole Fakafofonga ko u 'osi sio au he fo'i 'initaviu 'o'ou pea mo Solo. Ko u nofo au ko u mālie'ia ka na'a ku 'osi kole atu Sea ke fai ha fetohi'aki he na'e tohi mai 'a e Mēmipa ko eni. Ke mea'i he 'aho ni 'oku ne me'a mai, hao e Fale ni koe'uhi ko e Fakafofonga Fika 4. Na'a ku 'osi 'ohake he Fale ni ke tuku 'a e fai e founa ko iá, founa ia 'a e kauleka. Tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Oku 'ikai ko 'enau 'i heni Sea ko e ...

Paula Piveni Piukala : Ko 'eku 'uhinga 'aku 'Eiki Sea ko e hao mei he fakamā, 'oku 'ikai ke u 'uhinga au ke hao mei ha taha.

Lord Tu'ilakepa : 'Oku ke me'a ki hē Sea, te tau ma'u ha kakai lelei he Fale ni kapau ko e tō'onga ē?

'Eiki Sea : Ko ia. 'Eiki Nōpele kātaki 'o fakamā'opo'opo mai ho'o poini 'oku kamata ke mahino kia au e ngaahi *issue* 'oku 'ohake he Fale.

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Sea ko u tokanga 'aupito 'aupito 'i hotau fatongia he Fale ni 'Eiki Sea. 'Oku fu'u fakaoli 'aupito he ko e 'aho na'e tāpuni ai e letiō kuo ne 'omi e lea ko eni ko au pē mo Tupou V 'oku tāpuni e letiō heni...

<008>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'ilakepa: ... hangē ko ē 'oku polepole ha taha he Fale ni ko e lelei taha pē ko e tika taha ia 'i he Fale ni.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu ē. ‘Oua ‘e ‘omai ‘a e taufehi’a ki Fale ni ke ‘uhinga ke makatu’unga ai ko e me’a ia ko e, ko e ko e fākahua ‘e ha taha makatu’unga ia he ta’eta’e’uhinga hono tamate’i e letiō he nau ‘amanaki te u fanongo ke u ‘ilo ‘a e me’a ‘oku tālanga’i fekau’aki mo ‘eku fokotu’u ke faitu’utu’uni ai au ka na’e ‘ikai ke ma’u ‘e au ‘a e *privilege* ko ia pea ‘ikai ke u lava ‘o faitu’utu’uni lelei he ko hono ‘uhingá he na’e tamate’i e letiō ka ko e fehu’i ko e hā e ‘uhinga na’e tamate’i ai?

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘ai pē pea ke feme’a’aki mo e tokotaha ko eni ‘i he fo’i vitiō na’u sio ai pea nau fanongo ai na’a ne lama pē Feitu’u na ke ke me’a mai pea mo fai ai e fehokotaki ko eni he me’a ko ia ‘Eiki Sea. ‘E mo’oni e me’a ko ia ... ‘Eiki Palēmia pea mo e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Tongatapu ni ‘oku tukuaki’i e Feitu’u na. Na’e totonu ke ‘oua ‘e hoko e me’a ia ko eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e totonu ia ‘a e motu’a ni ke u kole ‘a e founga ke fakahoko ‘aki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kākunga ‘e taha ki he’eku fuakavá mahalo kapau nau fakahū mai ha lipooti ko e me’a ia ‘e kau ki ai ‘ikai ke kau ia ki he’eku fuakava. Me’a ia ‘a’aku poini ia ko ē ‘oku ‘uhinga atu ki ai he ‘oku te’eki ke tohi’i ia he Tohi Tu’utu’uni ke *black and white* pea kapau ‘oku fiema’u ke to’o ia ko ‘eku fuakava ko e me’a ia ‘a moutolu tohi’i.

Lord Tu’ilakepa: Mālō mālō ... o e ko e ngāue ‘a ha taha fakapolofesinale na’e tohi mai sai’ia ‘aupito au he tohi mai ‘a e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Lord Tu’ilakepa: Na’e totonu ke tali tohi e Feitu’u na ...

Piveni Piukala: Ko e naunau ‘o natula ‘oku tafe ma’u pē vai mei mo’unga ki tele’a ‘oku ne fale’i ‘oku ne fale’i koe ‘e Sea ‘oku ‘ikai ke fakanatula ‘a e ...

Lord Tu’ilakepa: Ka mau tu’u ‘o fakatonutonu ‘ikai ke mau ‘ilo ‘Eiki Sea pē ko e hā e me’a te mau fai ki he Fakafofonga ko eni.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga ...

Lord Tu’ilakepa: Fu’u lahi ho’o me’a mai Fakafofonga ‘oku faka’ofa ‘aupito ‘aupito ‘a e Feitu’u na he Fale ni.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘ikai ke u toe faka’atā atu ke ke toe me’a mai.

Lord Tu’ivakanō: Sea ke ke ...

Lord Tu’ilakepa: ...(**‘ikai ongo**)...

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Nōpele Tongatapu ...

Lord Tu’ilakepa: ...(**‘ikai ongo**)...

Lord Tu’ivakanō: ...Sea kole atu pē Sea ke ke ...

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele me'a hifo ki lalo ka u faka'osi atu e feme'a'aki he 'oku fu'u fuoloa 'etau nofo he *issue* ko eni.

Lord Tu'ivakanō: Ko ia nau ... 'oku fu'u fuoloa ka tau tāpuni.

'Eiki Sea: Ko ia. Hou'eiki nau fie fanongo au pē ko e hā e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 7 ta ko ē ko 'ene fakahoko mai ki he Falé 'ene ta'efiemālie ki he founa ngāue na'e fakahoko he 'aho ko ē na'e fai ai e fakafuakava. Ka kimu'a pea te u talanoa atu ki ai te u tuku atu e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ke 'omai ha'o tali ki he kole ko ē mei he Ongō Niua pehē foki ki he me'a 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpele 'o Vava'u fekau'aki pea mo e vakapuna.

Tali Pule'anga te'eki mahino ki he taimi kau Uafu Niuafo'ou he poloseki tokoni Pangike Māmani

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu ki he Palēmia, kau Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 17 'o Niua ko e uafū 'osi kau ia 'i he *project* 'a e *World Bank* pea 'oku mahino 'aupito 'oku 'e hoko e ngāue ko eni ko e taimi Sea 'oku te'eki ke fu'u ma'u ki ai 'a e motu'a ni.

'I ai fokotu'utu'u Pule'anga ke 'ave misini ke tokoni hono teke ngaahi hala pule'anga ongo Niua

Ko e na'e 'i ai mo 'ene kole fekau'aki pea mo ha mīsini ke, ke 'ave ki he ongo Niua koe'uhí ko e ngaahi hala Sea. 'Io 'oku 'i ai 'a e mīsini 'oku 'i ai e sio ki he ki he ki'i *backhoe* pea mo ha ki'i lola si'isi'i pē ke na ō fakama'a holo mo teke 'a e hala ko eni tatau pē 'a Niuatoputapu pea mo Niuafo'ou. Sea na u ki'i ma'u pē 'a e, mahalo na'a ke me'a mai ke fekau'aki pea mo e vakapuna Sea.

'Eiki Sea: Ko ia ko e ni'ihī ko ē 'oku 'osi ma'u 'enau tikite he Lulutai 'oku tukuvakā nautolu he taimi ko ē kaniseli ai e vaká ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e tokoni atu ai Sea. 'Io 'e fai ha sio ki ai ke hangē ko e 'ū angamaheni pē kapau ko ha me'a fakatekinikale ko e palopalema ia kapau ko ha me'a mei he *weather* ko e 'ikai ke fai ha me'a ia ki ai.

Tali Pule'anga teu ha'u vakapuna mei Fisi ke tokoni he palopalema ne hoko ki he vaka e Kautaha Lulutai

Ko e me'a pē 'oku ke fakahoko atu 'oku ha'u e 'a e *ATR 72* 'e taha mei Fisi 'apongipongi ke tokoni ki he ngāue ko eni 'a ia 'e puna tu'o tolu he uike ni Pulelulu pea mo e Tu'apulelulu ko e 'uhinga pē ko e palopalema ko ē na'e 'ohake Sea. 'A ko e me'a ia ki he vakapuna ko eni 'oku lolotonga ma'u he taimi ni 'oku 'i ai pē e palopalema ko e 'uhinga he taimi ko ē Kōviti na'e 'ikai ke 'i ai ha taimi ke toe ...

<009>

Taimi: 1545-1550

Eiki Palēmia: ... *renew* ai pe *reaccredit* ai e kau pailate pea ko e tokotaha pe ia ‘oku me’á. Pea ‘osi pe houa pau, pau ke malolo ia. ‘A ia ko e feinga pē eni ke ha’u e vaka mei he *Fiji Airways* ke ne ki’i to’o atu ha me’a. ‘Oku mo’oni pē ‘a e faingata’a’ia kau *connecting flights* hei’ilo na’a lava ia ‘apongipongi pea mo e Tu’apuleulu ko e puna ia ‘e 3 ‘Eiki Sea mālō. ...

Eiki Sea: Me’a mai ‘a ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: _Sea mālō he ma’u mai ki’i faingamalie, ko e kole pe eni koe’uhi ko e tu’u atu ko eni ‘a e matangi ko ē, ‘e faingata’a ke fai ha sio ki ai, ka na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘a e Fakafofonga Nopele ‘a ‘Eua, ka ko e taumu’a ‘eku kole ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Palēmia ko ia ‘oku Minisita Polisi mo Tāmāte Afi, na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ke ‘ave mu’a ha lōli ‘e taha ke tu’u sub-station ‘i he ‘Api Sotia ko ē he kauvai ‘e taha ‘o e uafu, he koe’uhi ‘oku lolotonga maumau foki ‘a e hala fakakavakava pea ‘oku te’eki mahino ‘a e tu’unga e taimi ko ē ke ngaahi. Ka ko e hoha’a pe eni ia koe’uhi na’a faifai pea hoko tō mai ha matangi pea hoko ha vela ‘i he kauvai ‘e taha pea maumau e hala pea ‘ikai ke lava ha tokoni ki ai he koe’uhi he ‘oku tu’u ai ‘a e Palasi Heilala Tangitangi, pea ‘i ai foki e kolo ko Ta’anga, ko e ‘Apiako Ngoue ko ia ko Hango pea mo Houma. Koe’uhi na’a ‘i ai ha matangi ia ‘e tō mai ia ‘o ne maumau’i e hala kae hoko ha fakatamaki fakaehoko ha maama pe ha afi ‘i he kauvai ‘e taha. Kuo ‘ikai ke lava ‘o fakahoko e fatongia ko ia ‘o e Tāmāte Afi. Ka ko e anga pe e kole pē ki he Palēmia na’e ‘osi fai pē ‘a e fakamalanga ki ai mo e fokotu’u ke fai mu’a ha sio ki ai koe’uhi ko e fiema’u pe na’a faifaiangé ‘oku hoko ha me’a pehe ‘oku ‘i ai pe ha loli ke fakahoko e fatongia ko ia ha maumau ‘a e halá fakakavakava. Mālō Sea.

Eiki Palēmia: Lelei pē ke fai ha sio ki ai Sea ko e ‘uhingá ko e ivi fakame’alele ko ē ‘ikai ngata pe ‘i ‘Eua kae hangē pē ko Ha’apai, kau ki ai e ‘āhanga ‘i Foa ka ‘oku mahino ‘aupito pe ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga mālō.

Tali ‘Eiki Sea ki he ‘uhinga na’e tamate’i ai letio he feme’a’aki e Fale Alea he Pulelulu

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ko u tui mahalo ko e me’a faka’osi pe ko e tali atu e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7. ‘Uluaki fekau’aki mo hono tamate’i e letiō, ko e kongā pē fekau’aki mo e Tali Folofola. Ko ia pē na’e tamate’i. Tukukehe ia ‘oku ‘atā pe ‘a e Henisaati pea mo e lekooti e ngaahi feme’a’aki ‘i he Henisaati ke mou me’a ki ai ‘i ha fa’ahinga taimi pē. ‘A ia ko e ngaahi feme’a’aki ko eni e Falé ‘oku ‘i he *Hansard* ‘oku ‘ikai ke fakapulipuli ia pea ‘oku ‘asi kakato ai e feme’a’aki.

Tali ‘Eiki Sea ki he ‘ohake totonu ke fai ha lea ‘i he lea fakapilitania ‘i Fale Alea

Ua ki ai, na’e ‘ohake e fehu’i fekau’aki pea mo e totonu ke fai ha lea ‘i he lea fakapilitaniá. ‘Uluaki ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni kupu fika 21 ‘oku hā ai ko e lea ko ē ke fai he me’a ‘i Fale Aleá ko e lea faka-Tongá. Na’e ‘i ai e faingamālie ke tau ngāue’aki e kupu 3 ke tuku fakatafa’aki e kupu 21 kae ‘atā e fakafuakavá ‘i he kupu 18 ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni mo e kupu 83 e Konisitūtoné ke fakahoko ‘i he lea fakapilitaniá.

Ko e fokotu’u ko eni na’e ‘ikai ke pāloti koe’uhi ko e fokotu’u ‘a Tongatapu 4 na’a ne pehē ‘e fai ‘ene talanoa ki he Fakafofonga Tongatapu 7. Pea kimu’a pea ‘i ai ha faingamālie ke

tu'utu'uni e Falé 'i ha pāloti na'e toe me'a mai pē Fakafofonga Tongatapu 7 'o fakahoko 'ene fakafuakavá 'i he lea faka-Tongá 'o fakatatau pea kupu 21 'o 'etau tohi tu'utu'uni.

Faitu'utu'uni Sea fakatatau ki he Tohi *Erskine May* ka 'ikai 'asi ha tu'utu'uni pau ki he ngāue e Fale Alea

'A ia ko e 'isiú na'á ne 'ohake fekau'aki pea mo e totonu ke lea 'i he Fale Aleá kimu'a pea fakafuakavá. 'Oku 'ikai ke tohi ia ha feitu'u, ko e ngaahi ma'u mafai 'okú ne hanga 'o tataki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ko eni 'i Fale Aleá. 'Uluakí ko e Konisitūtoné, ua ki aí ko e Lao e Fale Aleá, tolu ki aí ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'i Fale Aleá.

Ko e tu'utu'uni mo e ngaahi lao ko iá 'oku hiki, tohi hinehina 'uli'uli. Ko e taimi ko ē 'oku 'ikai ke 'asi ai ha tu'utu'uni aí 'oku 'i ai e mafai e Sea he kupu fika 1 mo e 2 ke ne hanga 'o faka'uhinga'i. Pea ko e faka'uhinga ko eni e Seá 'oku fakatatau ia ki he Tohi Mafai ki he Fale Aleá Fakamāmani Lahi 'oku ui ko e *Erskine May*. 'Okú ne hanga 'o tataki e ngaahi konivēsio mo e ngaahi tu'utu'uni ...

<010>

Taimi: 1550 – 1555

'Eiki Sea: ... ngāue ko ē 'a e 'ū Fale Alea ko ē 'i māmaní. Na'e 'ikai ke fiema'u ia ke u kumi fale'i ki he ma'u mafai ko iá 'i he pongipongi ko eni na'e fai ai 'a e fuakavá. Koe'uhí 'oku 'i ai e mafai makehe 'oku ui ko e konivēsio pe ko e *unwritten convention*. Ko e founa ngāue 'okú ne hanga 'o tataki mai 'etau ngāué talu meí he kamata'anga e Fale Aleá. Pea ko e konivēsio ko iá na'a tau muimui ki ai he pongipongi ko iá. 'O 'ikai ngofua ke me'a ha taha 'i Fale Alea tukukehe kuo fakakakato 'ene fakafuakavá.

Pea 'o kapau te mou lava 'o 'omai ha taimi na'e me'a ha taha kimu'a pea fakafuakavá pea mou 'omai he na'á ne maumau'i 'e ia konivēsio ko iá. 'A ia ko e me'a ko iá 'a 'e 'ikai ke hā ia ha tohi lao pau ke mou toe ki'i fekumi loloto ange ai ki he ngaahi naunau 'oku ngāue'aki 'e he Fale Alea 'o māmaní. Mei Pilitānia ko e ta'u eni 'e 900 tupu, ki Tongá ni ko e ta'u 100 pe. 'A ia ko e ngaahi fakamatala ia fekau'aki pea mo e 'uhinga na'e fakahoko ai e ngāué 'o fakatatau ki he me'a na'e hoko 'i he 'aho Pulelulú.

Hou'eiki 'oku 'alu 'etau feme'a'akí 'atautolu 'o tōtu'a ia 'i he 'asenita ngāue e Falé. Ko u kole atu toloi e Falé ki he 10 'i he 'aho Pulelulú uike kaha'ú. Tau foki mai fakakakato 'etau fatongia kimu'a he tāpuni e Falé 'aho Tu'apulelulu uike kaha'ú. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe Fale Alea 'e he 'Eiki Sea)

<010>